

СПРАВА «СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ» Й ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ ДАЛЬШОГО ВИВЧЕННЯ¹

В історії України процес «Спілки визволення України», що відбувся 1930 року в тодішній столиці УСРР, має ключове значення. Від усіх інших большевицьких процесів він відрізняється своїм масштабом і історичною роллю, оскільки у зв'язку з ним репресували безліч представників традиційної, органічної української інтелігенції. Така велика кількість українського етнічного елементу в інших процесах так компактно не проходила. Це порушило всю інфраструктуру нації, ґрунтовно перервало національну традицію й сам зв'язок часів у її існуванні.

Після періоду самостійної України (1917-1921) сучасники чудово бачили наслідки того злочину, що заподіяли большевики проти українства, тому люди здебільшого не вірили жодному слову тодішнього офіціозу. Письменник Борис Антоненко-Давидович (1899-1984) спостеріг у процесі «СВУ» важливі особливості його організації й зафіксував їх у своїй нелегальній праці про цю справу. Але він не міг знати усього, і його студія відбиває лише тогочасні уявлення загалу. Стоячи на правильному шляху до розуміння справи, люди були поінформовані переднамірено (по суті, умисно!) злочинно, а відтак робили прикрі, по суті своїй помилкові, висновки: «Комюніке ГПУ² про викриття контрреволюційної підпільної організації СВУ та перші повідомлення в пресі про початок судового процесу в Харкові, тодішній столиці Радянської України, викликали в усіх подив: що ж це за всеукраїнська організація, в якій нема на Україні периферії? Поодинокі особи з різних українських міст, посаджені на стільці підсудних, аж ніяк не вкладалися в поняття периферії. Так само не клеїлось у повідомленнях існування СУМу - Спілки української молоді, цього бойового терористичного додатку до СВУ, репрезентованого на процесі лише двома молодиками. А де ж інші? Чи вони повтікали кудись, чи їх не викрито (sic), чи, може, такої Спілки взагалі не існувало, бо арифметичне число 2 занадто мале, щоб відповідати поняттю Спілка»³.

З міркуваннями Антоненка-Давидовича перегукуються думки його пізнішого однодумця Гелія Снегірьова, докладніше про якого піде мова далі: «На лаві підсудних з усього складу СУМ опинилося двоє – Павлушков і Матушевський. Бобир залучений як свідок – після чого, цілком зрозуміло, відсидів «своє». Кажуть, у тюрподі (тюремний підвал) під час слідства бачили ще Кокота. Всього - четверо. Як тобі, читачу, ввижається, судячи з того, що ти вже про справу СБУ знаєш, - могли сісти на лаву підсудних тільки двоє, коли їх було... Ну, сорок, п'ятдесят? [...] Мені здається – тобто я в тому переконаний! – ні, не могли сісти тільки двоє, сіли б усі»⁴.

На жаль, і Антоненко-Давидович, і Снегір'ов помилялись. Насправді в Україні було ув'язнено не двох чи чотирьох студентів, а увесь соціальний прошарок, до якого вони належали, було ув'язнено сотні українських громадян певного генетичного типу й ідеологічного характеру, й тепер наповнення поняття про терористичну організацію СУМ набуло конкретні імена. Тільки ж уже існувало поняття «допуску», вибіркового інформування. Повні списки одержали лише чекісти й партійні високопосадовці, а засоби масової інформації проголосили тільки, в чому полягав їхній злочин перед «робітничо-селянською» владою. Більше того, навіть від представників самого нашого народу (як-от від Антоненка-Давидовича) це було приховано, допоки не відійшли 2-3 покоління, - самим фігурантам цієї страшної справи їхню власну роль у чекістському сценарії роз'яснили вже під час слідства.

Підсумовуючи всеукраїнську операцію із «знімання [ув'язнення] української контрреволюційної громадськості», проведену у серпні-вересні 1929 року, чекісти Ошер Абугов і Борис-Бернард Козельський доповідали наркомові Всеволоду Балицькому (націонал-комуністи прозвали його гільйотиною України), що лише за ці два місяці було арештовано понад 700 українських діячів⁵. У жовтні й місяці наступні, дальші, як сказав би М.С.Горбачов, «процес уже пішов».

Труднощі новочасних досліджень полягають у тім, що, як стверджують навіть наділені допусками сучасні автори, «ретельно ховалися ті документи й матеріали, що могли б хоч якоюсь мірою пролити світло правди на історію та механізм фабрикації справи і процесу СБУ»⁶. Тим часом минуло кілька десятиліть, і за цей час змінилися самі люди. Наші сучасники сприймають

сказане зовсім інакше, аніж могли сприйняти сучасники тих самих вищеназваних Павлушкова й Матушевського, Бобирия й Кокота, а тому й інакша їхня реакція – спокійніша, розважлива й часто навіть політкоректна. Автори процитованої записки Абугов та Козельський багато пишуть про ув'язненого у справі «СВУ» завідуючого музею старожитностей в Білій Церкві Степана Дроздова⁷, але співробітникам ГДА СБУ не пощастило виявити на території СРСР самої його архівно-слідчої справи.

Склад репресованих виглядає добре структурованим. Організація процесу була прозора до очевидного. Із кількох сотень ув'язнених на процес було виведено 45 осіб, що відповідали певним вимогам. У першу чергу відібрані не повинні були зірвати загальний сценарій. Політичної мети мало бути досягнуто будь-якою ціною. («Мы за ценой не постоим»!) В'язні представляли різні культурні осередки, отже, за ними стояли їхні колеги, родичі, взагалі інші особи з їхнього оточення, що підлягали неодмінно всіляким нагінкам, а то й репресіям:

Вінниця – Валентин Отамановський,

Дніпропетровськ – Петро Єфремов, Любов Біднова, Микола Білий,

Миколаїв – Микола Лагута,

Одеса – Михайло й Тарас Слабченки, Кирило Панченко-Чаленко,

Полтава – Костянтин Товкач, Володимир Щепотьєв,

Чернігів – Йосип Карпович.

Найбільше в'язнів опинилось на лаві підсудних від історичної столиці України - Києва. Через процес пройшли чільні представники щойно поваленої (1921) влади - самостійної України, - за соціальним статусом, академіки УАН, професори. За фахом - дуже багато вчителів.

Як видно з доповідної записки О.Абугова й Б.Козельського щодо операції, проведеної у серпні-вересні 1929 року, чекісти заарештували одних і підготували компромат на багатьох інших: серед них лише в Одесі це голова Одеського наукового товариства [Михайло⁸] Гордієвський, професори-літературознавці [Володимир] Герасименко та [Андрій] Музичка, завідуючий [Українською державною] бібліотекою [ім. Т.Шевченка Борис] Комаров (С. 132). Автори записки стверджували, що до контрреволюційної

організації входили поет-учитель, [друг П.Тичини] Аркадій Казка та член «СВУ» [поет і художник Михайло] Жук (С. 137), до дніпропетровської групи «СВУ» - історики [Володимир] Пархоменко і [Митрофан] Бречкевич (С. 138). «[...] несдержанность и ряд других недостатков, по словам [академікового брата] П.Ефремова, были причиной того, что Эварницкий организационно, якобы (sic), не был втянут в «СВУ» (С. 139). «Уманским Окротделом ГПУ раскрыта и ликвидирована Звенигородская организация «СВУ», созданная академиком А.Крымским, его секретарем [Мыколою] Левченко и студентом Киевского ИНО – Григоровичем (члены «СВУ», из них не арестован А.Крымский (sic)» (С. 143). І ще раз в іншому місці: «Кроме того, Молдавским Окротделом ГПУ ликвидирована к[онтр]р[еволюционная] группировка учителей в Каменском районе, руководитель которой Чайка связан с членом «СВУ», академиком А.Крымским» (С. 174). Вченого було ув'язнено й замордовано згодом. «В числе членов Звенигородской организации «СВУ» была зав[едающая] музеем С[офия] Терещенко⁹, которая, проводя шовинистическую работу в музее, вела работу среди селян, собирая сведения о настроениях крестьянства и передавая их Левченко» (С. 144). В Умані була заарештована група вчителів та зв'язаний з ними завідуючий музеем [Борис] Безвенглінський (С. 144). Крім митрополита Василя Липківського, у записці названо численних єпископів УАПЦ, о. [Микола] Хомичевського (перекладача Бориса Тена) та інших священників (С. 145, 154). Як члени миколаївської філії «СВУ» згадуються завідуючий музеем [Феодосій] Камінський та тодішній студент [Юрій Бойко-]Блохин (С. 146). У Полтаві у зв'язку зі справою «СВУ» було заарештовано професора-літературознавця [Олександра] Бузинного (С. 148). В іншому місці його названо прямо членом «СВУ» (С. 178). У Чернігові ув'язнили літературознавця [Бориса] Шевельова (С. 150), у Кам'янці-Подільському – [Юхима] Філя та краєзнавця [Євтіма] Сіцінського (С. 150). У приналежності до «СВУ» чекісти підозрювали голову правління «Гуртка культури українського товариства «Слово» [В.]Покальчука (С. 155). Ліквідована в с. Єреміївці Жовнинського району контрреволюційна «організація створалась под впливом активного шовініста учителя [Івана Ільковича] Шарого¹⁰, бывшего члена Центральной Рады, в последнее время работавшего в

Киеве в качестве зав[едующего] Домом ученых» (С. 156). «[...] в Херсоне была организована филия «СВУ», во главе которой находится литератор [Микола] Чернявский» (С. 169). Членом «СВУ» названо профессора [Миколу] Зерова (С. 170). Великого українця історика Михайла Грушевського готували до арешту в іншій групі діячів культури, що пройшли за процесом «Українського національного Центру» (1931). Харківських музейників забрали за справою 1933 року¹¹.

Чекісти створювали враження, що всю територію України було вкрито мережею антибольшевицької підпільної організації, яку в 1929-30 й дальших роках вони ліквідували, часом з дивовижними звинуваченнями. Наприклад, вони «викрили» факти антисовєцької діяльності в Шевченківському округу: «Приходченко поддерживает нелегальную связь со своим мужем-эмигрантом Приходченко, находящимся в Праге» (С. 155). Намагання зв'язатись із власним чоловіком большевики вважали завідомо злочинним. Ніхто не дав їм по руках, коли вони розгорнули українофобську діяльність в Яготині: «Следствием установлено, что организация существовала с 1925-26 г. под видом литературного кружка, которым руководил ученик 7-летки Гришко В.И. и зав[едующий] школой Редченко. Заседания кружка происходили нелегально, раз в месяц» (С. 159-160). Отже, злочинними були в їхніх очах і заняття шкільного літературного гуртка. Тому справжні злочинці могли винищувати все і вся.

Знаменитий 46-й стілець на сцені стояв порожній, притягаючи загальну увагу глядацького залу і створюючи відповідну атмосферу. Незалежний дослідник Гелій Снегірьов¹² відтворив спогади Всеволода Михайловича Ганцова й Бориса Федоровича Матушевського про «мятежні», словами Хвильового, мрії в'язня: «Рвався [в'язень] ще й через те, що плекав у собі відчайдушну надію: там, в залі, на очах людей, гукну з трибуни:

- Все брехня! Нема ніякого СВУ! Все наклеп!

Та на цей випадок – передбачив Горожанін! – чекісти-слідчі Бруки-Броневі безцеремонно сиділи на сцені позад суду всупереч усяким правилам суддівства. Сиділи в упор у спину винуваченим і судові, мовчки сиділи. Пронизували очима. [...] І в антрактах виходив Горожанін на авансцену й орлиний погляд свій втуплював у залу. Нишпорив очима по рядах між глядачами. Уяви собі,

мій читачу, ніби ти сидиш там у залі, смакуєш морозиво-ескімо на паличці і зненацька... потрапив ти у фокус того погляду... Ляпнуло на підлогу ескімо з палички, га?»¹³.

Вивченню історії большевицького терору вищою мірою сприяє особистісний підхід до його жертв. Тодішні жертви можна й потрібно називати поіменно. Поки в серії «Реабілітовані історії» том «Київ» досі навіть не готується, наведу в додатку принаймні адреси арештованих киян.

У всіх цих осередках удар по конкретних діячах паралізував ті установи, де вони безпосередньо працювали. У Києві в першу чергу йдеться про Українську академію наук, Інститут української наукової мови, Першу трудову школу ім. Т.Шевченка й Київський інститут народної освіти (кол. університет).

В Одесі після ув'язнення академіка УАН Михайла Слабченка (1882, Новорос. губ. – 1953, м. Первомайськ) зазнали репресій Тимофій Васильович Вихристюк, Леонід Григорович Грищенко, Іван Тарасович Курганський, Автоном Кіндратович Лужанський, Микола Дмитрович Ралев, Опанас Васильович Сикиринський – здебільшого педагоги. Вихристюк і Грищенко були звільнені, а їхні справи припинено, решта в'язнів одержала невеликі строки ув'язнення чи заслання. У середній період масового терору, набираючи облікову фактографію й готуючи терор Великий, чекісти застосовували порівняно короткі строки. Але репресії, спрямовані проти українських діячів на місцях, порушили всю первинну соціальну інфраструктуру кожного з цих місць, як-ось у даному випадку Одеси, а там за тією самою схемою й усю Україну.

У Вінниці колишній член Центральної ради, учасник бою під Крутами й видатний краєзнавець Валентин Дмитрович Отамановський¹⁴ (14 II 1893, с. Яблунівка Чигирин. пов. Київ. губ. – 1964, Харків) очолював філію Всенародної бібліотеки України УАН. Він налагодив роботу Кабінету виучування Поділля, що видавав окремі випуски Енциклопедії Поділлязнавства. Після резонансних громадських заходів, що втілились у велелюдні збори з критикою та самокритикою, Вінфілія ВБУ припинила своє існування. Цей руйнівний процес відбився, природно, на всіх інших вінницьких установах.

Член Полтавської колегії адвокатів Костянтин Іванович Товкач (1882, с. Рудівка Прилуцьк. пов. - ?) на слідстві розповідав:

«Основною групою в Полтаві повинна була бути автокефальна організація на чолі з Жевченком¹⁵. Окрему активну підгрупу повинен був утворити Таран. Серед учительства група «СВУ» повинна була бути під керівництвом [Володимира Олександровича] Щепотьєва¹⁶ [25 жовтня 1880, Полтава – 29 листопада 1937]. По лінії Червоного Хреста група «СВУ» могла бути тільки під проводом Левченка. Кременчуцькою групою мав керувати Хохлич»¹⁷.

Жертви процесу одержали, здавалося б, невеликі строки (згодом їм визначали більші), але декого з них згодом було розстріляно. Так чи інакше, колективізація сільського господарства, процес «СВУ» (1930) і Голодомор (1932-33) стали тією межею, на якій усі інерційні явища після періоду державності (самостійної України 1917-21 років) було остаточно зупинено. В історичній науці цей період одержав назву «Розстріляного Відродження», але зміст цього терміну, крім красного письменства, відбився також на всіх інших галузях культури. Стало зрозуміло, що на початку 1930-х років на території України остаточно встановилась радянська влада.

Справі «СВУ» присвячено величезну літературу, що виходила за стабільних політичних умов за кордоном, а також за різних часів на території СРСР - до й після 1991 року¹⁸. Незважаючи на це, говорити про цю справу як про достатньо вивчену наукову проблему ще зарано. Історична наука досі не має жодної присвяченої їй монографії - ні наукової, ані будь-якої іншої. Здається, немає й жодної дисертаційної праці.

Ставлення ВКП(б) та її історичної думки до СВУ

Аналіз сучасних юристів, проведений під час підготовки до реабілітації учасників процесу, виявив малу компетентність розхвалених у часи перебування саме з фахового боку чекістів ІПУ-ОІПУ (ягодинців). Зведену критику архівно-слідчої справи як такої містить «Довідка про результати додаткової перевірки» справи «СВУ». Її підписали два старші слідчі слідчого відділу КГБ УРСР – капітан В.М.Породько та майор С.І.Сіренко, а «погодили» заступник начальника відділу підполковник В.І.Пристайко та заступник голови КГБ УРСР генерал-майор В.М.Євтушенко. Зокрема звернено увагу на ту скандальну обставину, що чекісти цілком проігнорували постанову Президії ЦВК СРСР від 2 листопада

1927 року «Про амністію», за якою контрреволюційну діяльність, що мала місце до 1923 року, було амністовано, у зв'язку з чим за участь у БУД'ї засуджені у справі «СВУ» кримінальній відповідальності не підлягали¹⁹.

Було проаналізовано окремі ключові, передусім, статутні питання: «В обвинительном заключении и приговоре указано, что осуществит цель – свержение Советской власти – организация планировала путем восстания. Подавляющее большинство обвиняемых никаких конкретных показаний по этому поводу не давало и в отношении восстания не допрашивалось. Ряд обвиняемых (Болозович А.А., Беднова Л.Е., Белый Н.П., Дубровский В.Г.) на предварительном следствии показал, что о подготовке «СВУ» восстания они ничего не знали» (С. 344).

Окремо вивчено такі сюжети, як листи Левка Чикаленка до С.Єфремова, саму наявність програми й статуту організації, поїздки В.Ганцова й Ол.Черняхівського за кордон.

Юристи кінця ХХ ст. виявили цілковиту неписьменність своїх попередників відносно окремих фігурантів справи, наприклад: «Изучение оперативно-розыскных материалов в отношении Чеховского В.М. за 1923-1929 гг. и Чеховского Н.М. за 1925-1929 гг. (оба привлечены к уголовной ответственности по данному делу) показало, что, несмотря на тщательное оперативное изучение указанных лиц, никаких данных о существовании контрреволюционной организации «Спілка визволення України» и об участии в ней братьев Чеховских, органами ГПУ получено не было» (С. 337).

Наталя Павлушкова, яка стежила за перебігом процесу за засобами масової інформації, як і всі її сучасники, звернула увагу на те, що її брат виголошував багато контрреволюційних ідей. Якщо хтось робив із цього сумні висновки, мовляв, цим він обтяжував і себе, і своїх товаришів, особисто мені вона казала (1992), що Микола Павлушков, за кілька років розстріляний, використовував трибуну процесу для агітації²⁰. На жаль, він поводив себе так само й під час слідства: «Обращает на себя внимание, - читаємо в «Довідці про результати», - то обстоятельство, что наиболее полные и объемные показания по вопросам связи «СВУ» с границей, подготовки восстания и террора, организованной деятельности «СВУ», проведения собраний организации и обсуждавшихся на них тем, **в процессе предварительного следствия**

(виділив я. – С.Б.) дал обвиняемый Павлушков Н.П., который по его же личному утверждению членом руководящего центра «СВУ» не являлся и ни на одном собрании этой организации не присутствовал» (Арк. 347). Недоробки протоколів під час підготовки до процесу не було усунуто.

У січні 1919 року голова Революційного військового трибуналу РСФСР К.Х.Данішевський заявляв: «Военные трибуналы не руководствуются и не должны руководствоваться никакими юридическими нормами. Это карающие органы, созданные в процессе напряженнейшей революционной борьбы, которые постановляют свои приговоры, руководствуясь принципом политической целесообразности и правосознанием коммунистов»²¹. Діяльність революційних трибуналів перебувала в цілковитій відповідності з настановами тодішніх вождів – Леніна, Троцького та ін. Виглядає, що влада визначила перед організаторами процесу «СВУ» як головне завдання – поставити на коліна усіх його фігурантів, а за ними й увесь соціальний прошарок України, який вони представляли. Про точність дефініцій у звинуваченнях не йшлося. В Україні дальша мета чекістів зводилась до знищення українства.

У доповідній записці О. Абугова й Б. Козельського Миколу Зєрова названо членом «СВУ», але організаторам процесу з якихось міркувань зручніше було випустити його на сцену харківського театру в ролі свідка. Як про члена організації про нього жодного разу не було сказано. Заарештовано його лише за кілька років. Ознакою тієї найвищої оцінки, якою влада визначила успіх саме в такий спосіб проведеної справи й процесу, можна вважати державні нагороди, якими було нагороджено його безпосередніх керівників. 28 квітня 1930 року Політбюро ЦК КП(б)У (sic) прийняло рішення: «Визнати за необхідне нагородження орденом Червоного Прапора за викриття СВУ – тт. Козельського, Брука, Ушакова, Горожанина [Кудельського], Загорського, Іванова В.Т., Розанова, Леонюка»²².

Протягом кількох десятків років відповідно до змін загальної політики ставлення до СВУ кардинально змінювалось. Але спершу, причому найдовше, панувала офіційна версія, що трактувала СВУ як одного з одного з найголовніших своїх ворогів, причому переможеного. У винувальному висновку у справі СВУ, який затвердив голова ДПУ Всеволод Балицький, організацію визначено як **контрреволюційну**, антирадянську.

Сам винувальний висновок (без третього, відразу ж засекреченого розділу «Зовнішня орієнтація СВУ») було надруковано на початку 1930 року накладом 500 примірників у Держтресті «Харполіграф» обсягом 232 сторінки. Видання винятково рідкісне. На титульному аркуші мого примірника запис: «Одержав 21.ІІ.1930 р. у в'язниці на Холодній Горі в Харкові – Спецкорпус. Приніс мені до камери, де я сидів разом із педагогом Догою, сам мій слідчий Южний. К.Туркало». Ще більш скорочений (до 98 сторінок) передрук цього видання, випущений того самого року накладом 20 000 примірників, відбитий у літвіському (цензурному) каталозі²³.

Винувальний висновок став першим виданням, що містило **офіційну й розгорнуту дефініцію СВУ**: «Органи ДПУ УСРР викрили й ліквідували у другій половині 1929 року запільну (підпільну. – С.Б.) контр-революційну організацію, що звалася «Спілка Визволення України» й ставила за своє завдання повалити Радянську владу на Україні, шляхом збройного повстання, за допомогою чужоземних буржуазних держав і реставрувати капіталістичний лад у формі «Української Народньої Республіки»²⁴.

Далі в документі зазначалося: «Сукупність матеріалів, зібраних передсудовим слідством, дає всестороннє й вичерпливе уявлення про злочинну діяльність «Спілки Визволення України» (скорочена назва її - «СВУ»), про особовий склад її учасників, контр-революційну плятформу, програмові засади, організаційні принципи й тактику»²⁵. Виходить, своєї головної мети – викрити контрреволюційну організацію – влада досягла.

Винувальний висновок як пам'ятка історичної думки, похідної від юридичної, визначив генезу організації: «СВУ» являла собою організацію, єдину з петлюрівським закордонним центром, що називала себе урядом «Української Народньої Республіки». Діячі «СВУ» відігравали значну роллю в цім «уряді» в різні періоди його існування.

«СВУ» - це наступник запільного контр-революційного центру, що мав назву - «Братство Української Державности» (скорочено - «БУД»).

«БУД» на чолі з Єфремовим, по вказівках так званого уряду УНР, керував збройною боротьбою, що провадилась проти диктатури пролетаріату роками громадянської війни, та в період

1921-22 років, що провадив організацію всеукраїнського повстання проти Радянської влади.

Успішне радянське будівництво в місті й на селі, інтенсивне політичне розшарування на селі, розгром бандитського руху, ліквідація низки повстанських організацій («Центральний Український Повстанський Комітет», низка губерніяльних повстанкомів, «Козацька Рада» тощо), перехід до відбудовної творчої роботи в усіх царинах життя, успішне розгортання культурно-національного будівництва, - спричинилися до того, що вже 1922 року «Урядові УНР» та «БУД» була унеможливлена більш менш широка робота навіть серед куркульських елементів - головної їхньої опори. Зважаючи на це, українська буржуазія та куркульство мусили змінити тактику боротьби з Радвладою»²⁶.

Процес СВУ супроводжувався зливою пропагандистської літератури. Мабуть, і з високопоставленим журналістом Давидом Заславським, що одержав від влади два ордени Леніна, три інші ордени та медалі, розраховались за круту та ущиплюву брошуру про СВУ гонораром вищої категорії. Він писав у цій брошурі: «Приход капиталистов - это непременно и расправа с рабочим классом, это непременно и уничтожение лучшей части рабочего класса. Ефремов вместе со своим учеником даже подсчитали примерно, сколько надо будет уничтожить коммунистов, чтобы осуществит программу СВУ и СУМ'а. [...] Стало быть, по приблизительному подсчету академика Ефремова надо было бы вырезать, расстрелять, уничтожить полмиллиона партийных рабочих и полмиллиона беспартийных, чтобы осуществит программу СВУ в части передачи промышленности капиталистам»²⁷.

У такий спосіб Заславський інтерпретував таке місце із допиту П.Любченка, який він чинив із Єфремовим на третьому засіданні 11 березня:

«Любченко: Масовий терор во ім'я тої влади, про яку ви думали, ви теж допускали?

Єфремов: Ні.

Любченко: Я вам нагадаю, наприклад, таке місце з ваших зізнань: «Розгортаючи свої погляди на майбутній устрій України, я казав тому ж Павлушкову, що, звичайно, за думки не можна й не повинно нікого карати, і тому теоретичний виклад ідей комунізму, наукове їх розроблення не можуть бути заборонені і не

повинні підлягати карі; зате ж усяке практичне їх виконання не може бути дозволене, як замах на державний лад України і його треба тамувати силою не спиняючись, коли вимагатимуть обставини, і перед репресивними заходами, хоча б при цьому довелося для блага народу знищити й мільйони комуністів».

Єфремов: Там насамперед помилка, не мільйони, а мільйон. (В публіці сміх).

Любченко: Мільйон, ну хватить і цього. (Сміх).

Єфремов: Але з другого боку я знов прошу пам'ятати, що це є особиста розмова, коли висловлювалися, не шукаючи слів. Це є звичайна гіпербола, в якій говориться, що можна за даних обставин принести деякі жертви. Так що я не бачу, що це є програма»²⁸.

Таким чином, статистика терору, яку так охоче підхопили совецькі журналісти сталінської епохи, походить із недоладного вислову заступника голови Центральної Ради віце-президента УАН академіка С.Єфремова. Узяті сумарно, такі дилетантські висловлювання викликали велике розчарування громадянства у тодішніх лідерах.

Дорогою до Харкова, куди вони поспішали, щоб на власні очі побачити хід процесу, Валеріян Підмогильний запропонував Антоненкові-Давидовичу:

« - Як ти, Борисе, дивишся на такий мій проект: якщо це є не що інше, як замаскований удар по українській інтелігенції, й підсудні тримаються гідно, я й ти виберемо зручний момент і, підійшовши до сцени, голосно скажемо суддям: «Тут судять українську інтелігенцію за те, що вона є українська. Ми теж належимо до неї, а тому просимо посадити й нас на лаву підсудних!»²⁹.

Але перебіг процесу розхолодив письменників: «Після словесного плазування на допиті Дурдуківського, ні мене, ні Валеріяна не вражали вже зникловілі відповіді другорядних, невідомих нам підсудних з «периферії» [...] І наш намір – просити демонстративно посадити й нас на лаву підсудних – ураз згас»³⁰.

За кілька десятиріч Снегірьов запитував: «Стривайте, а звідки взагалі взялися дані про терор? А від Колі Павлушкова вони й узялися. От послушайте. І уважно слухайте, це захоплююча історія, в ній і вибухи, і трупи – мільйон трупів!»³¹. Цей сюжет він охоче розгорнув слідом не за стенографічним звітом, а за репортером А.Аграновським та його дописом в «Известиях»³². Зда-

ється, Г.Снегірьов мав до Павлушкова якусь спеціальну антипатію, оскільки, відповідаючи на питання П.Любченка, не «прищавий хлопчик Коля», як він його називав, а таки акад. Єфремов говорив не про мільйони, а, мовляв, лише мільйон розстріляних комуністів³³.

Радянські архіви підлягали, як відомо, загальнодержавним інтересам й безпосередньо залежали від ЦИК СРСР. Наказом НКВД СРСР № 370 від 11 червня 1938 р. було оголошено постанову Президії Верховної Ради СРСР від 16 квітня 1938 року, згідно якої для ефективнішого виконання загальних завдань тоталітарної держави Центральне архівне управління було переведено у безпосереднє відання НКВД СРСР³⁴.

Історики схильні містифікувати ледь не будь-які державні архіви, ніби ті матеріали, що збереглись по державних сховищах, не підібрані спеціально, а цілком об'єктивно відбивають історичний процес. Насправді небажані матеріали новіших часів на державне зберігання навіть не закладались. Що ж до комплексу зацілілої документації, то він зазнавав серйозних втрат і тоді, й пізніше. У порядку утилізації з архівів вилучались небажані масиви матеріалів, тим більше такі, що висвітлювали події інакше, аніж цього хотілось начальству, що зветься тепер політичною елітою³⁵. Наприклад, на початку фонду «СВУ» було закладено спеціальний, десятий том «Материалы реагирования общественности на процесс». Документи, що його складають, являють собою не що інше, як доповнення аргументації слідчих, як-от послання піонерів Першої трудової школи м. Запоріжжя: «СВУ» - це організація непманів (sic), куркулів (sic), попів (sic), жандармів (sic), яка намагалася повернути на Радянську Україну буржуазний лад і знову почати визиск трудящих мас... Хай живе Комуністична партія! Хай живе диктатура пролетаріату! Хай живе ДПУ (sic) – вартовий на сторожі здобутків Революції!»³⁶.

Божевільний лист надійшов від Комітету неможливих селян Кременчуччини: «5-й окр. з'їзд КНС Кременчуччини від імени 44 000 неможливіків округи висловлює свій неможливіцький протест проти нахабних дій контр-революційної шовіністичної фашистської зграї «СВУ»³⁷. Тюменське окружне відділення Всеросійської спілки робітників освіти, твердив, що вони «требуют к вредителям применения высшей меры наказания (расстрел)»³⁸.

У масову вакханалію влада намагалась втягнути вчених, професорів. «Гнівно засудили ворогів народу» наукові співробітники й студенти Донецького ІНО, заслухавши на мітингу інформаційну доповідь проф. С.Г.Грушевського³⁹. Родич Михайла Грушевського, Сергій Григорович Грушевський (24 VI 1892 – 3 XI 1937) у 1920-ті роки працював професором, проректором з наукової роботи Донецького ІНО. Був розстріляний в урочищі Сандормох⁴⁰. Близько двох годин тривала інформаційна, неминуче викривальна доповідь професора Київського кооперативного інституту Віктора Михайловича Целларіуса⁴¹. В результаті сучасні дослідники одержують не менш виразне, аніж передбачалось, історичне джерело, тільки воно говорить дещо інші речі, аніж уявляли ранні советські архівісти, що служили у відповідній структурі.

Ставлення до СВУ з боку історичної думки поза СРСР

До Другої світової війни за Збручем, тобто поза межами тогочасної держави, згодом, у часи німецької окупації, за умов симетричного совєцькому політичного режиму, українські націоналісти, а також уже по війні радикальні еміграційні автори писали про діячів СВУ як про героїв боротьби за свободу України: «До 1924 р. підпільним центром боротьби українського народу проти советсько-російської влади в Україні було Братство Української Державности, яке залишив уряд Української Народньої Республіки, але згодом на одному із засідань БУД-у, на якому були присутні акад. С.Єфремов (керівник), А.Кримський, К.Воблий, проф. Гермайзе, В.Виноградов, Л.Старицька-Черняхівська, В.Дурдуківський і О.Гребенцький, Братство Української Державности було перейменоване на Спілку Визволення України (СВУ), що її складовою частиною стала Спілка Української Молоді (СУМ)»⁴².

На сторінках «Енциклопедії українознавства» В.Кубійовича, також досі не підданій об'єктивному історіографічному аналізу, знаходимо ліберальну дефініцію СВУ⁴³. (Докладніше про неї нижче). В публікаціях радикальніше орієнтованих еміграційних вчених знаходимо таку однозначну дефініцію: «Остаточне оформлення СВУ й СУМ-у відбулося в 1925-1926 роках. Це був всеукраїнський підпільний національний рух, що ставив своїм завданням у підсоветських умовах опанувати зсередини всі відтинки

українського національного організму з тим, щоб підготувати український народ до остаточного протиросійського революційного зриву в 1931-1932 роках. Цей рух був знаменний тим, що охоплював усі прошарки українського народу, а тому мав поважні, а то й вирішальні впливи в багатьох галузях українського національного життя в УРСР. Під впливами СВУ працювали науковці, письменники, вчителі, кооператори, студенти, агрономи, українське патріотичне селянство й робітництво - всі, що вороже ставилися до московської принади «загірної комуни» [вираз М.Хвильового. – С.Б.]⁴⁴.

Ще один процес фондоутворення простежується на території СРСР, але незалежно від його тодішньої влади. Йдеться про діловодство дипломатичних представництв у Москві й Харкові. Зберігся запит КГБ УРСР до «Особого архива Главного Архивного Управления при Совете Министров СССР», 23 січня 1989 року⁴⁵: «Одновременно просим сообщить о возможном наличии данных о выезде за границу в 1921 году и возвращении в СССР в конце 1924 года» А.Ніковського, О.Черняхівського та В.Ганцова, «конкретном времени, целях их поездок, странах их пребывания, контактах с представителями спецслужб противника и зарубежных антисоветских центров» (Арк. 373).

Відповідь на № 6/57 від 23 січня 1989 року та № 6/89 від 7 лютого 1989 року (відпуску цього листа у справі не підшито) складено за матеріалами польської розвідки, що зберігалися в «Особом архиве», інформаційних повідомленнях та агентурних донесеннях співробітників польських дипломатичних представництв у Москві й Харкові». На думку московських архівістів, польська розвідка збирала свої відомості здебільшого за совєцькими джерелами, зокрема за матеріалами совєцької преси: «Что касается комментариев польской разведки, касающихся Харьковского процесса, то следует отметить, что разведка живо интересовалась ликвидацией советскими органами Союза освобождения Украины и ходом процесса по этому делу. Так, резидентура А-9/1 польской разведки, действовавшая при генконсульстве Польши в Харькове, посылала о нем регулярные донесения, из которых следует, что у работников польского консульства были опасения «иметь большие неприятности из-за их связи с украинцами» (ф. 308, оп. 3, д. 225, лл. 67, 68).

В донесеннях резидентури от 28.XI.1929 г. и 5.XII.1929 г. сообщается, что «несмотря на то, что провал несомненно большой, думается, что он не полный, но все же дающий в руки ГПУ, кроме большого числа арестованных, значительный материал, касающийся не только территории Украины, но также и Польши. Какая организация провалилась и является ли Спилка вызволения Украины точным ее названием, тот ли это «Союз», с которым у нас было столько хлопот, или это нечто другое, до сих пор не могу установить. Думаю, не вдаваясь в названия, что провалились частично люди, связанные с «нашими союзниками», а также с полковником (если таковые еще существуют)»⁴⁶. Там же сообщается, что самыми серьезными источниками информации по ходу дела являлись уполномоченный Наркомата иностранных дел Александровский⁴⁷ и адвокат, участвовавший в процессе в качестве защитника (фамилия не указана). Последний подозревался составителем донесения в том, что он передавал часть сведений с подсказки ГПУ (ф. 308, оп. 19, д. 21, лл. 136-141, 144). Сотрудничавшим с ГПУ поляки считали и лидера Союза украинской молодежи (СУМ) Павлушкова (ф. 308, оп. 6, д. 47, л. 33). В документах имеются сведения об аудиенции Никовского А. у Пилсудского [...]» (Арк. 375-376).

Треба констатувати, що історична думка поза СРСР рухалася слідом за політичною, себто офіційною.

Компартійна історична думка до перебудови

У повоєнні роки українська радянська історична наука мала ту саму непорушну точку зору на БУД і СВУ, що й до війни, однозначно як на контрреволюційні антирадянські організації. Найкращим доказом цього стала чотиритомова «Радянська енциклопедія історії України», що виходила з 1969 до 1972 рр., року нових арештів в Україні. Забезпечити ідентичність цієї точки зору було завданням голови редакційної колегії «РЕІУ», академіка Андрія Скаби. Відповідні статті про ці організації надрукував Петро Павлович Бачинський (1919-2000) людина драматичної наукової долі:

БРАТСТВО УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (БУД) – підпільна контрреволюц. націоналістич. орг-ція на Україні. Утворилася 1920 на чолі з С. Єфремовим. До складу Б. у. д. увійшли петлюрівці, які залишилися в підпіллі після визволення

України від денікінців. Під час відходу з Києва 6.V.1920 рад. військ (див. *Польсько-радянська війна 1920*) Б. у. д. брало активну участь у формуванні маріонеткового петлюрівського уряду. Після вигнання польс. загарбників частина членів Б. у. д. емігрувала за кордон. Інші, в т. ч. Єфремов, перейшли в підпілля й почали готувати контрреволюц. повстання. Б. у. д. встановило зв'язки з ін. націоналістич. орг-ціями в Києві й на периферії із залишками петлюрівських банд. За згодою Б. у. д. у кін. 1921 було здійснено набіг банди Тютюнника з тер. Польщі на Рад. Україну. В 1921–22 органи Всеукр. надзвичайної комісії викрили й розгромили осн. контрреволюц. орг-ції, що призвело до розвалу Б. у. д., яке 1924 самоліквідувалося⁴⁸.

П. П. Бачинський (Київ).

«СПЛКА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ» («СВУ») – контрреволюц. укр. бурж.-націоналістич. підпільна орг-ція. Створена 1926 кол. керівниками антирад. орг-ції *Братство української державності* (БУД), ліквідованої 1924. Скориставшись з підкування Комуністич. партії про науку і старих спеціалістів, замасковані націоналісти добилися легалізації кол. керівника БУД *С. Єфремова*. Його було обрано віце-президентом Всеукр. Академії наук. До установ ВУАН він почав стягувати своїх однопідумців – запеклих націоналістів, які стали ядром «СВУ». До неї ввійшли кол. члени укр. бурж. і дрібно-бурж. націоналістич. партій – *Української партії соціалістів-федералістів, Української соціал-демократичної робітничої партії, Української партії соціалістів-революціонерів*. Провідна група «СВУ» складалася з кол. міністрів і дипломатів *Центральної ради* і петлюрівської *Директорії* (Єфремов, Ніковський, Гермайзе, Чехівський та ін.). «СВУ» ставила своєю метою повалення Рад. влади і реставрацію на Україні капіталістич. ладу. Програма «СВУ» включала такі осн. пункти: 1) відновлення приватної власності на землю, повернення її поміщикам та куркулям; 2) повернення ф-к і з-дів кол. власникам; 3) сплата іноземним д-вам передвоєнних і воєнних боргів царської Росії; 4) відшкодування чужоземним заводчикам і фабрикантам втрат, яких вони зазнали від революції; 5) встановлення влади у формі військ, диктатури.

Не маючи підтримки в народі, «СВУ» поклала всі свої надії на іноземну воєнну інтервенцію і класово ворожі елементи всередині

країни. Вона була зв'язана з військ. штабами і розвідками капіталістів, д-в, одержувала від них директиви і фін. допомогу, а демагогічні лозунги незалежності» й «самостійності» використовувала тільки для прикриття іноземної інтервенції. «Ми гадали поділити Україну, – заявив один із активних діячів "СВУ" Дурдуківський, – на Правобережну і Лівобережну. Правобережну віддати полякам, Лівобережну – німцям». «СВУ» мала сітку місцевих орг-цій у Києві, Одесі, Харкові, Дніпропетровську, Полтаві, Вінниці, Миколаєві, Чернігові, проводила шкідницьку роботу. Для антирад. роботи серед молоді при «СВУ» було створено «Спілку української молоді» («СУМ»). У 2-й пол. 1929 органи ДПУ УРСР викрили «СВУ». В 1930 відбувся відкритий суд, процес над «СВУ». Цей процес показав трудящим України справжнє контрреволюц. обличчя націоналістів, завдав серйозного удару укр. бурж. націоналізмові та його ідеології⁴⁹.

П. П. Бачинський (Київ).

Такі погляди на «БУД» і «СВУ» тривали до кінця перебудови. Моральне обличчя української історичної думки повоєнної доби рятують праці двох незалежних дослідників – київського дисидента Гелія Снегірьова й письменника Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича. Перший із них захопився цією темою з особистих мотивів. За його власними словами, його дядько, «ультраконформістський письменник країни Рад [Вадим Собко], штовхнув мене на вивчення історії СВУ і на писання цих розділів». Він сказав племінникові, яку роль у цій історії відіграла його сестра й матір Снегірьова, Наталя Собко: «В ранній юності, - сказав йому Собко, - вона дружила з багатьма членами цієї антирадянської, контрреволюційної зграї – вчилася разом ще в школі, в 1-ій київській трудовій школі імені Шевченка [...]. І потім, коли вона зрозуміла, куди ведуть, до чого прагнуть ці її, з дозволу сказати, друзі, вона спершу переконувала одного з них, з молодих ватажків СВУ (Павлушков був такий, Микола Павлушков), а потім, коли побачила, що добрим словом їх не зупиниш, Наталя написала листа до ЦК комсомолу»⁵⁰. Від цього листа молоденької Н.Собко, мовляв, і почались арешти. 1974 року Снегірьов почав опрацьовувати матеріали періодичної преси й захопився. Познайомився з обома, живими тоді фігурантами процесу 1930 року, – В.Ганцовим і Б.Матушевським. Закінчив свою лірико-публіцистичну книжку 1977-го року.

Сенс його праці зводиться до однієї сторінки:
«НЕ БУЛА «СВУ» найнебезпечнішим загоном міжнародної контрреволюції.

Вчені-медики з медсекції ВУАН НЕ ВИХОВУВАЛИ молодих лікарів для контрреволюційної роботи в народі й НЕ КЛИКАЛИ до здійснення медичного терору.

СУМ (Спілка Української Молоді) НЕ БУВ бойовою терористичною організацією, НЕ ГОТУВАВ убивств комуністів.

[...]

НЕ БУЛО в керівництві організації кривавих убивць і погромників!

НЕ БУЛО керівництва організації!..

Постривайте, чекайте! – чую, вигукуєш ти, мій читачу. – Як так не було?

Н Е Б У Л О !!!

А що ж було?

Н І Ч О Г О Н Е Б У Л О !

Але «СВУ» - була?

Н Е Б У Л О !

І «СВУ» не було?

Н Е Б У Л О ! ! ! ! ! !

Але... але щось же було?

А було от що. Протягом кількох років група друзів, київських інтелігентів, сходилася в теплому гурті в домі В.Ф.Дурдуківського й чоловіка його сестри С.О.Єфремова – сиділи навколо «гусака», грали в карти й гудили «радянські порядки»⁵¹.

Друга праця, присвячена СВУ, написана на багато вищому інтелектуальному рівні. Належить вона одному з фундаторів української радянської літератури Борисові Дмитровичу Антоненку-Давидовичу. Як засвідчила Надія Світлична, Антоненко-Давидович познайомився зі Снегірьовим на похороні в Б.Матушевського [+14 січня 1977 року], «і той дав йому згодом примірник своєї розвідки про СВУ «Ненько моя, ненько, або Набої для розстрілу»⁵². Опинившись на еміграції, Світлична написала спогади про Снегірьова, переклала всю прозову частину його тюремних записок і частину віршованих текстів.

Про взаємини Антоненка-Давидовича із Снегірьовим розповів ще інший політ'язень Микола Горбаль. Приїхавши у грудні

1976 року у відпустку із Томської області, де він перебував на засланні, Горбаль навідав письменника й застав у нього Снегірьова. До того він не знав ні того, ані другого: «Це ім'я [Снегірьова. – С.Б.], мені нічого не говорило. Але вже незабаром, будучи знову у Сибіру, [я] довідався, що Снегірьова заарештували за книжку, що вийшла десь за кордоном. [...] Поза сумнівом, Борис Дмитрович був натхненником цього твору»⁵³.

Як уже сказано, Снегірьов мав і свої причини зайнятись цією темою. Мав свої причини для написання своєї праці й Антоненко-Давидович. Секретар київського обкому УКП, політв'язень раннього призову (ув'язнений 2 січня 1935 року, повернувся до Києва 1957-го⁵⁴), останні роки життя він працював над спогадами з історії самостійної України (1917-1921)⁵⁵. Прагнучи передати естафету шістдесятникам, він писав свої спогади, щоб вони не повторювали їхніх помилок.

Б. Антоненко-Давидович був особисто знайомий з кількома діячами, що йшли у процесі. «Прийшовши 1922 року перший і єдиний раз на квартиру Єфремова на Гоголівській вулиці, щоб дати йому на суд свої перші літературні спроби, я побачив у передпокої на стіні охоронну грамоту за підписом голови Раднаркому Х. Раковського, що забороняла чинити в квартирі Єфремова трус і арештовувати її господаря»⁵⁶. Він знав також Андрія Ніковського, братів Чехівських, В. Дурдуківського й Михайла Івченка. Антоненко-Давидович розповів, що, намагаючись уникнути арешту, виїхав до Алма-Ати, де у нього виникли нові знайомства. Через сина Дубровського він познайомився з Дубровським-батьком. «Він жив замкнуто з донькою й тещею, старанно уникаючи нових знайомств та будь-яких контактів із збіговиськом української інтелігенції в Алма-Аті. Проте зі мною він охоче познайомився й цілком щиро розповів мені, як і він опинився в членах цієї організації, якої насправді ніколи не було»⁵⁷. Товариш з літературної організації «Ланка» Валеріян Підмогильний попросив його допомогти Петрові Єфремову⁵⁸. Після арешту, в Лук'янівській в'язниці він зустрівся й коротко, але ґрунтовно порозмовляв із колишнім членом Верховного суду робітником-арсенальцем Коробенком⁵⁹, одержав відомості про дальшу долю голови Верховного суду УСРР Приходька⁶⁰ та обставини самогубства Горожаніна⁶¹. Виняткової ваги має запис розповіді Бориса

Матушевського про те, що конкретно казав йому на прогулянці в Ярославському політизоляторі Сергій Єфремов: «Мені сказано на допиті: ви й такі, як ви, повинні зійти зі сцени сьогоднішнього українського культурного й громадського життя, бо ви являєте собою притягальну силу для прихованих і потенціальних ворогів радянської системи. Українська культура й наука будуть далі розвиватись, але без вас. Уже підросли нові, радянські кадри української інтелігенції, котрі без шкоди для діла замінять вас. Отож вибирайте: або ж СБУ в тому аспекті, який ми вам пропонуємо, й тоді ви та інші пройдуть через відкритий судовий процес, де не буде жодного розстрілу й взагалі вироки будуть досить м'які, або суду не буде, а все це пройде через постанову колегії ОГПУ й тоді ми заллемо кров'ю так званих «свідомих українців» усю Україну. Це ми можемо зробити – ви самі це добре розумієте...»⁶².

На жаль, усе життя Бориса Дмитровича проходило винятково жорстко. Він так і не перебудувався, ніколи не намагався, як тепер кажуть, прогнутись на угоду начальству. Як казав на поминках Євген Сверстюк, «Мабуть, він не був великим письменником, проте він був справжнім письменником, бо його душа відгукувалась завжди на болі народу»⁶³.

Письменник перебував під постійним наглядом КГБ, відбував труси, він не міг нормально формувати свій архів, його рукописи вилучались. У його референтній групі не знайшлося інтелектуалів, які могли мислити категоріями майбутніх десятиліть. За таких нелюдських умов життя Б.Антоненко-Давидович передав морально-політичну естафету поколінь, нехай і не зміг повністю передати естафету інтелектуальну. Він не занотував численних подоробиць життя, що пройшло перед його очима, аналіз яких міг би надолужити лакуни у джерельній історичній базі.

Ставлення до СБУ в часи перебудови й у посттоталітарному суспільстві

У роки перебудови партійного апарату перший заступник прокурора УРСР вніс протест у справі «СБУ». Його було розглянуто 11 серпня 1989 року на Пленумі Верховного Суду УРСР, де головував в.о. голови Верховного Суду УРСР П.Г. Цупренко. Участь у засіданні взяв заступник Прокурора УРСР Я.П.Нагноїний, а секретарем Пленуму був член Верховного Суду УРСР В.Т.Малярен-

ко. Справу було припинено за відсутністю складу злочину в діях засуджених у цій справі осіб та їхньою повною реабілітацією⁶⁴.

Із цих трьох названих осіб у незалежній Україні помітну роль відіграв лише Василь Тимофійович Маляренко (нар. 18 жовтня 1941 р.), який 11 листопада 2002 року став Головою Верховного Суду України⁶⁵.

Особливості історичного мислення тієї доби відбилися у тексті постанови пленуму. Тут наведено 45 довідок про українських діячів, що пройшли по процесу й зазначено, що всі 45, крім Григорія Голоскевича, були позапартійні («беспартийные»). Насправді багато хто із засуджених був членом українських соціалістичних партій, але це за членство в партії не вважалось. Об'єктивніші довідки містяться в «Справке о результатах», де одержуємо інформацію про колишню приналежність Аркадія Барбара та Йосипа Гермайзе до партії українських соціал-демократів, Максима Ботвиновського – до УПСР, Всеволода Ганцова – до УПСФ тощо, тобто про виразну інфраструктуру, яку більшевики зруйнували.

Щоб дійти потрібного висновку, було здійснено додаткову перевірку (майже в усіх випадках – посмертну). Розпочинаючи її, слідчі КГБ одержували чітке завдання, у чому й самі зізнавались. Так, перевіряючи справу перекладачки Вероніки Олександрівни Черняхівської-Ганжі, один із них, звівши до купи наявну інформацію, записав: «Других каких-либо сведений или документов, имеющих бы значение (sic) для правильного (sic) разрешения архивного уголовного дела № 47757 в архивном уголовном деле № 44005, которое хранится в КГБ Украинской ССР, не имеется»⁶⁶.

В іншому випадку, у липні 1929 року було ув'язнено згаданого вище студента київського гірничого технікуму Віктора Дубровського, сина одного з фігурантів процесу лексиколога Віктора Григоровича Дубровського. Старший слідчий КГБ УРСР майор N у результаті додаткової перевірки справи констатував: «Дубровский состоял в кружке «СУМ», возглавляемом Матушевским. Затем сам создал и возглавил такой кружок (фамилии членов не указаны). Дубровский состоял также в центральном бюро «СУМ», а затем вошел в организацию «СВУ». В разговорах Дубровский утверждал «о неизбежной гибели Советской власти, выступал против ее мероприятий. Обсуждал с Павлушковым необходимость

подготовки к возможному восстанию, а с Матушевским вел разговор о распространении антисоветских листовок»⁶⁷. На підставі таких відомостей слідчий зробив висновок: «Таким образом, в показаниях Дубровского В.В. никаких сведений о существовании в Киеве в 1926-1929 г.г. организации «СВУ» не имеется. Показания Павлушкова и Виноградова на этот счет Дубровский не подтвердил. Очная ставка между ними не проводилась»⁶⁸.

Свого часу автор цієї розвідки мав честь знати кількох діячів (Ганцова, Матушевського, Юркевича, Рудинську), репресованих у справі СВУ. Незалежно від строків, які вони відсиділи чи перебували в засланні, в цілому їхнє життя було мученицьке й страшне. Рухаючись до кінця, вони мріяли одержати від статусу нормально-го совєцького громадянина хоч дрібничку – мріяли про реабілітацію. Звертались до влади, одержували відмови, мовляв, їх судили гласним, публічним судом. Не переходячи на совєцьку платформу, для своєї референтної групи вони могли залишитись героями, нехай для їхнього буденного життя це було й зовсім некомфортно. 1989 року влада їх однозначно підставила, оголосивши, що ніякі вони й не герої: «Утверждения в приговоре о том, что Ефремовым и другими были созданы контрреволюционные организации, члены которых имели контрреволюционные цели, не подтверждены доказательствами. В приговоре вообще не приводятся доказательства виновности»⁶⁹. І в іншому місці: «Между тем, на первоначальных допросах в ходе предварительного следствия все осужденные, за исключением Моргулиса З.Г., Слабченко М.Е. и Страшкевича В.М., категорически отрицали свою причастность к какой-либо контрреволюционной организации, в т.ч. и к СВУ, заявляя о своем лояльном отношении к Советской власти»⁷⁰. Виглядає на те, що т.зв. масова реабілітація 1989 року по суті завершила справу чекістів-ягодинців. Вона нищила старе українство не згірше за те, що вчинила проти них влада у 1929-30 роках.

У постанові пленуму Верховного Суду УРСР 11 серпня 1989 року читаємо: «В обвинительном заключении и в приговоре утверждается о наличии у СВУ программы и устава. Однако конкретных пояснений кого-либо из осужденных по этому вопросу нет. Текстов программы и устава СВУ в материалах дела не имеется, их содержание воспроизведено в приговоре исключительно по показаниям Ефремова С.А., которые объективно ничем не подтверждены»⁷¹.

На сьогодні переважає думка, що справу СВУ було сфабриковано, сфальшовано, причому сам зміст цих понять виразно не окреслений.

Не може не виникнути припущення, що фактографічна база реабілітації фігурантів «СВУ» 1989 року так само слабка, як і їхнє звинувачення 1930 року.

Протягом багатьох років обмірковування проблем, пов'язаних зі «Спілкою визволення України», будувалось як похідне від протиставлення: така організація існувала чи її не було? Нагромадження великої кількості різномірних матеріалів ставить питання інакше: чи існувала в 1920-х роках в Україні політична опозиція? На це питання історична наука вже дала певну відповідь.

Вільна історична думка про СВУ

Дослідники, що опинились поза територією, були змушені передусім відтворювати саму джерельну базу, що могла б заступити ті джерела, яких не могли з собою вивезти. За тих умов, у яких вони опинились, джерельною базою могли бути в першу чергу мемуари і в дуже рідкісних випадках також світлина. Так чи інакше, за кордоном було написано чимало текстів, що мають пряме відношення до заявленої теми, але досі лишаються не досліджені.

На основі власних спогадів, а також свідчень інших емігрантів написав свою відому монографію про большевицький масовий терор «Голгота України»⁷² статистик і демограф Дмитро Соловей. Один з чільних діячів Мужичої⁷³ партії, що також опинився в еміграції (підписувався «Ортодокс»), розповів йому в листі про цю партію й СВУ. У книжці можна виявити поклик: «102) Лист Ортодокса за 16.VII 1951 р. Наш архів»⁷⁴. На звороті обкладинки першої частини знаходимо оголошення: «Інші більші праці автора, виготовлені на чужині: [...] Готові до друку: [...] 4. Стежками на Голготу. Ч. 2: Рух спротиву та боротьба народу за свободу й незалежність після повалення московсько-большевицькими окупантами в 1919-1921 рр. Української Народньої Республіки. (Записи оповідань учасників та безпосередніх спостерігачів про конкретні випадки тощо)».

В Америці мешкав учасник процесу «СВУ» Кость Тимофійович Туркало⁷⁵, кол. член Центральної Ради, який опублікував досить велику кількість власних спогадів, а також зібрав чимало істо-

ричних джерел. Його син Ярослав, відомий хірург та історик Церкви, автор ґрунтовної монографії «Нарис історії Вселенських Соборів, 325-787» ([Нью Гейвен;] Брюссель, 1974), ту частину його паперів, що перебувала в нього, не зберіг. Натомість іншу частину батькового архіву, яку зберігав інший син - Зиновій, член Президії Національної ради, активіст Селянської партії, - він передав мені.

Серед нотаток К.Туркала про СВУ, датованих 9 грудня 1960 року, переданих через радіо Наумчука в Торонто, знаходимо цікаве міркування: «У великих статтях, що пішли з середовища теперішнього еміграційного СВУ, тим 45-ом підсудним, яких судили большевики 1930 року, приписується багато більше протисоветських злочинів, аніж їх закидало їм саме ППУ - тодішній поліцейний орган в Україні. Роблячи це, автори тих статей тільки допомагають большевикам виправдати перед світом свій злочин винищення української інтелігенції й великої кількості українського народу в роках, починаючи від 1928 аж до Другої Світової війни».

У наші часи майже нормативним виданням української еміграції вважаються дві енциклопедії - україномовна Володимира Кубійовича, перевидана у Львові, й англійомовна - Кубійовича / Струка, видана в Торонто. Збереглися листи першого з них до К.Туркала, з яких видно, що редакція мала у своєму розпорядженні статтю «Спілка Визволення України», яку підготував К.Туркало, також мала статті авторів, що стояли на позиціях ОУН(б), Г.Васьковича й В.Плюща, але надрукувала зовсім іншу, ліберальну - Яр.Білінського. У листі до К.Туркала В.Кубійович писав: «Ми розмовляли між собою і (давненько це було) листувалися у справі гасла СВУ-СУМ. Мені добре відомо, наскільки brutальні були до Вас «єсвеушники» і [відома] Ваша відповідь в «Українських Вістях» (Ульм). Тепер посилаю на рецензію гасло про СВУ, написане неутральною особою, істориком і професором американського університету (це Ярослав Білінський)»⁷⁶. У своїй статті останній, замість аргументації, запропонував вирішити питання шляхом голосування і зробив такий висновок: «У літературі переважає думка, що СВУ і СУМ не існували як орг-ції, а скорше були провокаційною вигадкою ДПУ (В.Голубничий, В.Гришко, М.Ковалевський, Г.Костюк, Ю.Лавріненко, Р.Саллівант, К.Туркало, П.Феденко), але дехто визнає існування СВУ (Н.Павлушкова, В.Плющ). [...] Найправдоподібніше буде припустити, що

підсудні на процесі СВУ були укр. патріотами і активно працювали для укр. нац.-культ, відродження 1920-их рр., але вони це робили більше спонтанно, не створюючи якоїсь антисов. політ. орг-ції, тим більше такої, що директиви діставала б від укр. еміграції»⁷⁷. У приватній розмові Я.Білінський зізнався, що «не бачив навіть стенограм запису процесу СВУ-СУМ, які знаходяться в деяких державних бібліотеках на Заході. Не читав також ні писань на цю тему проф. Г.Ващенко, ні проф. П.Курінного, ані історика проф. Н.Полонської-Василенко»⁷⁸.

1955 року в американській газеті «Мета» син одного з екзильних високопосадовців, з 1967 року Президент УНР в екзилі Микола Лівницький надрукував статтю «Спілка Визволення України», згодом продубльовану: «Дехто твердить, що культурно-наукові діячі, з яких склався переважно провід СВУ, взялися, мовляв, не за своє діло, організуючи конспіративно-підпільну організацію, бо не вміли провадити революційну працю; що сама організація була дуже слаба і нечисленна, навіть взагалі фактично не існувала, являючи собою лише коло особистих знайомих. [...] Зовсім же дикими видаються думки, згідно з якими СВУ, ніби взагалі не існувала, а була «вигадана» органами ГПУ, щоб мати можливість розправитися з українською інтелігенцією»⁷⁹.

Реагуючи на цю публікацію, К.Туркало двічі звертався до Президента УНР в екзилі з листами. «На цей другий лист я відповіді від Вас не одержав досі. Від того часу минуло вже один рік і два місяці. А оце 17 жовтня я побачив Вас у церкві в Нью-Йорку на 82 вулиці. Я привітався й запитав Вас, чому Ви не відповіли мені на другий лист. Ви сказали, що Ваш перший лист може правити за відповідь і на другий мій лист. Тоді я запитав Вас, чи й тепер Ви переконані, що СВУ таки була. Ви з великим притиском відповіли: «Глибоко переконаний». На цьому наше побачення й закінчилося тоді в церкві»⁸⁰.

Важливу роль надавали і в Україні, й за кордоном сюжетові з листом Левка Чикаленка до С.Єфремова. У трактуванні Д.Заславського це виглядало так: «Контр-революционная організація, в которую входили видные украинские деятели науки и литературы, была козырем в нечистой игре известных заграничных политических кругов. Недаром всполошились украинские социал-демократы в эмиграции. Они пробовали отрицать переписку

ску с Ефремовым и другими. Близость этих социал-демократов к польскому правительству бросала свет на характер переписки. Но увертки Садовского и Чикаленка не помогли. Ефремов подтвердил, что такая переписка велась»⁸¹. Цінність паперів Туркала полягає також у тому, що вони фіксують моменти, які більше в жодному джерелі не відбилися: «Дуже прикрий і неприємний епізод був із «листом» Л.Чикаленка під час допиту Й.Ю.Гермайзе. Його прокурор запитав, як він розцінює Чикаленкового листа. Гермайзе відповів, що такого листа не було. Тоді запитали С.О.Єфремова, і той відповів, що лист був. Пізніше, у перерві, коли я розмовляв із своїм давнім, ще від 1912 року, приятелем Йосипом Гермайзе, повз нас проходив С.О.Єфремов. Гермайзе спинив його й запитав: «Скажіть мені, Сергію Олександровичу, чи справді був лист від Чикаленка?» -«Ні.» - «То чому ж ви сказали, що був?» - «Отаке написав, і тепер немає вороття», - махнув рукою С.О. і пішов далі»⁸². Небезпечний, більше того, скандальний сюжет із закордонними зв'язками підказав організаторам процесу з офіційного видання винувального висновку у справі СБУ, що вийшов накладом 500 примірників, третій розділ «Зовнішня орієнтація СБУ» взагалі вилучити⁸³.

Важливий для сучасних істориків лист з грудня 1962 року, який одержав К.Туркало від Левка Чикаленка. Наводжу його так само в додатку.

У Німецькому містечку Гайдамарі в околиці Франкфурта на Майні, далеко від скупчень емігрантів оселились публіцист Володимир Карлович Лобуцький⁸⁴ (1908-1973) і його дружина Наталя Петрівна Павлушкова⁸⁵, племінниця академіка Єфремова і сестра Миколи Павлушкова. Ми зустрічалися двічі (1992 та 1994). Наслідком цих зустрічей стало кілька тек паперів, а також конспекти наших розмов і один відеозапис. Наталя Петрівна розповіла мені зокрема, що перших арештували приятельку її брата й її саму, за нею хлопців, а вже трохи згодом і дорослих - самих діячів СБУ.

Нині це знаходить потвердження за джерелами. За щоденником С.Єфремова, її узяли 8 квітня 1929 року: «Зникла Ляля. З квітня пішла до подруги вчитися - і не вернулася. Всі ці дні шукали її повсюди, заявляли скрізь - і ніякого результату. Перша думка, звичайно, що її арештовано на вулиці, бо до подруги вона не дійшла, але ж ГПУ завіряло, що її там нема. Сьогодні, нарешті, після опо-

вістки в газеті ГПУ призналося, що вона таки там»⁸⁶. В офіційній довідці зазначено: «Водворена под стражу» 16 квітня 1929 року. Була звинувачена в участі у «Комітеті визволення України»⁸⁷.

Запис у щоденнику Єфремова від 18 травня: «Вернувся з Академії, пішов обідати - і наскочив на трус у Миколи. Чомусь мене не затримали, як усіх інших, але до 1-ої години ночі я не знав справи, бо після трусу лишено було в квартирі засідку, зняту лиш опівночі. Микола не вернувсь додому, - очевидно, його арештовано в ГПУ, куди він поніс передачу для Лялі. Нове «дітозгубництво»⁸⁸. Запис, зроблений наступного дня: «Виясняється, що вчора вдень була ціла низка трусів та арештів між Миколиними знайомими студентами. Отже, це не випадкове, а організоване «дітозгубство». Забрано між іншим обох Матушевських»⁸⁹.

Послідовність київських арештів:

- травня 18 - Б.Матушевський, М.Павлушков
- липня 3 - В.Дурдуківський, Ю.Трезвинський
- липня 4 - О.Гребенецький
- липня 17 - В.Чехівський
- липня 21 - С.Єфремов
- липня 23 - А.Ніковський, Н.Токаревська
- липня 24 - М.Чехівський
- липня 27 - Й.Гермайзе

У першому числі журналу «Місія України», що виходив як орган Головної управи Спілки Визволення України, редакція оголосила, що 1946 року Олекса Калиник⁹⁰ ініціював відновлення СУМ, а на початку 1950 року стала потреба відновити СБУ. Важко не помітити, що 5 березня 1946 у приступності Г.Трумена Уїнстон Черчіль виголосив свою знамениту промову у Вестмінстерському коледжі в м. Фултоні, Міссурі, що, вважається, розпочала холодну війну. У редакційній передмові до «Місії України» зазначено, що Калиник скликав і перепровадив першу нараду в Мюнхені 29 червня 1951 року⁹¹.

Так на еміграції 25 травня 1952 року було оголошено, що Спілку визволення України відновлено⁹². У 1953 та 1964 роках під грифом «СБУ» було видано два збірники матеріалів⁹³, у яких брали участь Василь Косаренко-Косаревич⁹⁴, Петро Курінний⁹⁵, Василь Плющ, Наталя Полонська-Василенко та інші. Крім того, видавався журнал «Місія України» (1957-1975, разом 32 числа) і

окремі бюлетені. На жаль, публікації, що вийшли із середовища еміграційного «СВУ», зовсім ніяк не документовані.

Несподіванкою для всіх – в Україні, в Москві й за кордоном – була поява книжки Гелія Снегірьова «Набої для розстрілу». Коли автор передав за кордон рукопис, її видав журнал «Континент»⁹⁶. Відгукуючись на нього, Пресова служба ЗП УГВР повідомила, що книжка мала з'явитись друком у видавництві «Смолоскип». Уривки з тексту передавали закордонні радіостанції. І далі: «У той же час, посилаючись на ті документи, автор висуває погляд, що не лиш процес СВУ і СУМ був звичайною провокацією КГБ (тодішнє ДПУ), але що по суті такі українські організації, як дієві політичні сили не існували [...] До речі, автор виявляється песимістом теж в оцінці сучасного руху опору в Україні, коли пише в передмові до своєї праці м.ін. таке: «У нас точнісінько, як казав Тарас: «Від молдаванина до фіна – на всіх язиках все мовчить». Все мовчить! Нема дисидентів! Нема борців! Мислять інакше – всі, і мовчать теж усі! А вже приписування обвинуваченим діячам культури «терору проти керівників партії», «плянування повстання проти влади рад», пов'язання зі зовнішніми силами та подібне – все це, каже автор, було виготовлене в кухні КГБ»⁹⁷.

Ініціатори «відновленої» СВУ сприйняли книжку Снегірьова як провокацію КГБ. Публіцист американської «Свободи» М. Платковський прореагував на свіжі публікації тих днів: «Яке враження виникає, прочитавши хоч цей маленький уступ твору Снегірьова? Ну, от собі більші чи менші «п'янички», «картжожники» щось там нарікали на советську владу. [...] Це ж наклеп на видатних українських діячів, яких замучила Москва! Тому мимоволі виникає питання, чи не має радії Головна Управа СВУ на еміграції, вважаючи твір Снегірьова провокацією КГБ? Ну, так, але яку підставу для цього мало б КГБ? Підстава звичайно знайшлася б. По-перше, пишучи про ті давні часи, робиться закид не сьогоднішньому КГБ, а сталінському ІПУ. По-друге, виставляється тут у смішному вигляді українських патріотів. А, значить, ніхто тоді за українську національну справу не боровся. «Не було! Нічого не було!»⁹⁸

Українською мовою праця Г.Снегірьова вийшла в торонтському журналі «Наші дні», окремим виданням - 1983 року⁹⁹. До редакційної колегії видання увійшли: Олекса Веретенченко, Василь Гришко, Мар'ян Дальний, Григорій Костюк та Надія Світлична.

В останньому розділі свої спогади про нього надрукували Віктор Некрасов (С. 471-476), Зінаїда і Петро Григоренки (С. 477-480) та Надія Світлична (С. 481-489). 5 березня 1992 року Н.Павлушкова передала мені свій примірник «Набоїв» з численними критичними нотатками, часто надзвичайно цікавими, зробленими на його берегах.

Н.Павлушкову обурювали стереотипи совєцького кінематографа, рясно розсипані по тексту, наприклад: «Уявімо собі на хвилику таку сцену. В домі Дурдуківського [нар. 1874 р.] сидять друзі й ріжуться в «дурня».

- З вальта зайду!

- Тобі б, Володько, з твоєю головою – міністром освіти, не менше...

- А я твого вальта – королем, я міністром праці буду!

- А я тебе, Йосько [Й.Гермайзе нар. 1876 р. – С.Б.], тузом!

- Ну-у, прем'єр, Серьога, прем'єр-міністер...

Дурна пародія, скажете, блюзнірство невинувдане? Так от послухайте, як потрапив до цього кабінету на пост міністра внутрішніх справ – головним по ДПУ – Ніковський:

«Винувачений А.Ніковський [нар. 1885 р.] викладаючи свої політичні наради з В.Дурдуківським та С.Єфремовим [нар. 1876 р.], на яких обговорювалися перспективи «СВУ», свідчить:

«... Пригадую, **що в якійсь розмові на політичні теми** (підкреслення моє – Г.С.) з Єфремовим, Дурдуківським, Палушковим було зачеплено справу, **як би слід** було будувати владу, **коли б** (підкреслення обидва рази мої – Г.С.) українська націоналістична інтелігенція була знову покликана до цього; на питання, чи пішов би я тоді до уряду і взяв би той самий, що мав колись, портфель (міністра закордонних справ – Г.С.), я відповів – ні, на цей раз, коли б до того прийшлося, я пішов би на міністра внутрішніх справ, бо більшовики нас навчили, як треба будувати владу і апарат в країні, і в їх треба вчитися системі твердої влади».

Вірю! Точнісінько так і паякав Андрюха Ніковський, жартівник милий, з друзями Володькою та Сергійком, тільки от при неможі їхньому Миколці Павлушкові краще помовчав би...»¹⁰⁰.

У часовій чи ментальній дистанції читачі в такі тексти не вірять. Вигадану розмову за картами Н.Павлушкова відкреслила й занотувала збоку: «Карт до ігри в нашому будинку не було вза-

галі і ніколи ніхто не грав». Також вона відкреслила міркування Снегірьова про Андрюху й Володьку, супроводивши це місце так само слушним зауваженням: «Ніколи таких панібратських назв і розмов не мало місця! Чисто бузувірська нахабна вигадка». Наталя Петрівна відразу прореагувала на фальшивий тон оповіді, як реагували уже в наші часи люди, яким трапляли до рук роздруківки Мельниченкових записів розмов Кучми.

На прикрі стилеві особливості тексту Г.Снегірьова перший звернув увагу Борис Матушевський у своїх «Зауваженнях» до його рукопису.

«[Сторінки] 28-46. «Гусак»... Багато про нього. Може скластись враження, що це якась махновська чи курк[ульська] банда, особливо коли прочитаєш: «Володька», «Андрюха», «Серега», «язик заплетался», «хлебнули ребята»... Такі вульгаризми до цих людей аж ніяк не туляться. Взагалі цей пародійно-пасквільний стиль викладу варто було б взяти в іншому ключі»¹⁰¹.

Щоправда, в іншому місці протести Павлушкової вже не такі поважні. Наприклад, Снегір'ов пише: «Справжній професор Підгаєцький – той, з процесу 1930-го, - разом з лікарем А.О.Барбаром і поетом М.К.Зеровим в Соловках **утоплені з баржі**»¹⁰². Цю примітку Павлушкова збоку відкреслила й енергійно заперечила: «Неправда! Зеров був в кінці 39 поч. 40 р. разом з Вадиком Куреню в Ленінграді, працював в бібліот[еці]. Відомости особисто від Б.Матушевського, що був у мене». 1992 року я вперше в Україні опублікував списки в'язнів, розстріляних в урочищі Сандормох до ювілею жовтневого перевороту. Тут зафіксовано імена Зерова, Курбаса та інших українських діячів, тобто задовго до 1939-40 років¹⁰³.

З огляду на автора ці нотатки заслуговують на корпусне видання.

Еміграційна «СВУ» передрукувала окремим виданням 97 публікацій з українських еміграційних видань, спрямованих проти концепції Снегір'ова¹⁰⁴.

Протоколи Братства української державності

Для продовження дальших судій бракувало певних документів. У даному випадку велике значення мають протоколи БУД, про яке ніхто ще не говорив, ніби його НЕ ІСНУВАЛО, Їх виявлено, чи, точніше, знайдено у ГДА СБУ. Відомості про ці протоколи

містяться в додатку до попередніх свідчень Гр.Голоскевича від 13 листопада 1929 року, який писав: «У БУД'ї» 1922-24 р. я був секретарем. Протоколи я записував дуже коротко, нерозбірно, головніше, що було на засіданнях. Я гадав дома, після засідання, під свіжим вражінням докладно написати протокол кожного засідання, розшифрувавши свої нерозбірні нотатки. За браком часу й тому, що протоколи попереднього засідання на наступних зборах не читалися, я своїх нотаток не розшифровував і протоколів докладних не писав. Ці нотатки-протоколи, невеличка книжечка в цератовій обкладинці і, здається, на окремих аркушиках паперу, я переховував в письмі америк. столі – бюро А.В. НІКОВСЬКОГО, що стояв тимчасово за його відсутністю (він був закордоном) в приміщенні комісії. Коли А.В. НІКОВСЬКИЙ повернувся до Києва і взяв свій стіл додому, здається, 1925-26 р., я ті нотатки і всі особисті замітки, невеличкий пакунок «секретний» передав О.Т.АНДРІЄВСЬКІЙ¹⁰⁵ і просив її сховати де-небудь у комісії. З того часу я того «секретного» пакунка не брав, не дивився в його. Незадовго до арешту свого я спитав був в О.Т.АНДРІЄВСЬКОЇ, чи є мій пакунок і чи знає вона, де він. О.Т., наскільки пригадую, відповіла, що той секретний пакунок є. Уважаю за потрібне ще раз зазначити, що протоколи засідань я вів дуже побіжно, неакуратно, не все записуючи, бо ніхто цих протоколів від мене не вимагав. Деяких засідань я зовсім не протоколював»¹⁰⁶.

Окремо зберігається записка Гр.Голоскевича до дружини¹⁰⁷: «Женю! Прошу Тебе передати на ім'я мого слідчого І.М.Ушакова той пакуночок, що Тобі дала О.Т.Андрієвська. Мені це дуже потрібно для моєї особистої справи. Це багато важить для мене. Передай пакуночок якнайшвидше. Твій Гр.Голоскевич.

21.XI. 29»¹⁰⁸.

Нижче запис: «Довідка. Записку цю писав гр. Голоскевич до своєї дружини Є.І.Біганівської-Голоскевич, у якій були протоколи «БУД» с (sic) 921 по 924 р.р. Як видно із свідчення гр. Бігановської, вона ці документи знищила. <підпис> (Ушаков)»¹⁰⁹.

Зберігся протокол її допиту:

«Протокол допиту гражданки Євг. Ів. Біганівської-Голоскевич. 23 листопада 1929 року.

Прийшовши в Комісію за матеріялами в-ва «Слово», я взяла звідти в шафі листи свої до Гр.[игорія] Кост.[янтиневича] і пакунок

з якимись арх.[івними] матеріялами брата Гр.[игорія] Кост.[янтинівича], що не мали відношення до комісії. Перебравши ці матеріяли, я не найшла межі ними нічого цінного і важливого, а через те я все це спалила, залишивши тільки листи Гр.[игорія] Кост.[янтинівича] до мене і ще дещо. Є.Біганівська»¹¹⁰.

Незважаючи на документальні свідчення про загибель протоколів, вони збереглися. Я виявив їх у дев'ятому томі справи «СВУ» у вшитому в нього пакеті.

«Буд.

№ 1-3. 17 I – 28 I.

Структура.

№ 4-7. 1 (?) II – 22 II.

1. Проект Статуту.

2. Секції: а) Народне господарство (Торг.[івля] Промисл.[овість] Фінанси). Вол. В. [Коваль] + П. Я. [Стебницький] + Мик. Ол. [Литвицький.]

б) Організаційна (внутрішн[я], власні фінанси, Презид.)

с) Політ. зносини (А. В. [Ніковський] + Вяч. К. [Прокопович]).

д) Держ. буд. (апарат, управління) Ол.Фом. [Саліковський] + Мик. Ол. [Литвицький] + С. О.[Єфремов] + [Л. І. Абрамович.]

е) През. (М. Ол. [Литвицький] + Л. Єв. [Чикаленко] + С. О. [Єфремов])

№ 8. 25 II.

1. Інф. внутр. і зовнішн.

2. Поруч і паралельно секційна і гурткова праця.

3. Москва.

4.

6 (sic).

№ 9. 29 II.

1. Ін[формація.]

2. Час = С. 2 (4). Н. 3 (5).

3.

4.

№ 10. 3 III.

№ 11. 7 III.

№ 12. 12 III.

1. Ін[формація.]

2. Посади.

3. П. – укр. – резолюція: 1) щодо одходящих – дипломатична гра,
- 2) щодо приходящих – сугуба обережність і становище вичікування.

4. Схід і Захід = Тим. президіум.

5. Секції. Доклад (?).

№ 15. 21 III.

1. Інф[ормація.]

2. Посади.

3. Скарбниця.

4. Економ. секція намічає в порозум[інні] з президіум[ом] план роботи

5. Філія Р.В. ін.

6. Кандидатури.

№ 16. 24 III.

1. Інф (галичане – на фронт).

2. Посади.

3. Бурчак + пенсія через коопер

Леон.[ід] Ів.[анович]

Пенс. (коопер.

Підмога

Посада

Наведений вище конспект протоколів важливо зіставити з зізнаннями Сергія Єфремова, записаними його рукою 14 вересня 1929 року:

Ліквідаційні збори гуртка, - стверджував Єфремов, - в половині січня 1920 стали організаційними для БУДу. БУД являв собою федерацію окремих гуртків. Коли кількість членів перевищувала 20 – в інтересах конспірації рекомендувалось поділити на 2. «Приймання нових членів вимагало одноголосности; коли б хоч один хто висловився проти даної кандидатури, то вона тим самим опадала». Національність не грала ролі, не заборонялось брати участі й жінкам, вік визначався – не менше 25 років.

«Президія центрального гуртка складалася з Литвицького, Чикаленка та мене. Після заснування БУД'у зараз же стало питання про внутрішню його організацію, про шляхи і методи роботи, поділ її, і гурт наш поділився на секції: 1) народного господарства (торгівля, промисловість, фінанси – Коваль В., Стебницький П., Литвицький М.¹¹¹), 2) організаційну (внутрішнє життя, заснування нових гуртків, власні кошти – Литвицький М.,

Чикаленко Л., Єфремов С.), 3) політичних зносин (з іншими організаціями, а також із закордоном – Ніковський А., Прокопович В.), 4) державного будівництва (вироблення зразків апарату управління – Саліковський О., Литвицький М., Єфремов С., Абрамович Л.), 5) пропаганди (розроблення шляхів для поширення ідей організації і, між іншим, видавання, якщо дозволять засоби, власного бюлетеня – Чикаленко Л., Гермайзе О.). Секції мали робити на зборах регулярно доповіді про свою діяльність»¹¹².

С.Єфремов головував і провадив протоколи зібрань.

Зіставлення двох описів президії центрального гуртка створює приголомшливе враження. Не виключена навіть цілком курйозна думка, ніби Голоскевичеві нотатки Єфремову показав слідчий, - у текстах немає жодних розбіжностей.

Підсумовуючи ті відомості, що дійшли до Бориса Антоненка-Давидовича за традицією, у формуванні якої він брав участь і він сам, а конкретно – переказавши те, що сказав С.Єфремов Б.Матушевському у Ярославському ізоляторі, колишній укапіст писав: «Так що ж: виходить, Єфремов пожертвував собою й своєю совістю заради порятунку тисяч інших людей? Так здавалось декому тоді, так, либонь, думає дехто й тепер серед української еміграції? А чи ж таки справді врятував? [...] Само собою постає питання: так хто ж такий був у кінцевому підсумку Єфремов? Зрадник, що вкрай спадлючився? Ні. Герой, що пожертвував собою заради порятунку інших? Теж ні. Нещасна людина, що, доведена методами слідства, казала й діяла хто-зна що? Навряд і це так.

Колись у майбутньому, - продовжував Борис Дмитрович, - може, комусь із дослідників пощастить розкрити страшну драму цієї людини, що накоїла стільки лиха самій собі, багатьом іншим людям та тій справі, котрій віддано служила все своє життя, й тоді, зваживши всі «за» й «проти», візьметься підказати нашій історії справедливий вирок Єфремову, а я тільки обмежусь своїми міркуваннями, не нав'язуючи їх нікому».

Подаю побіжний опис матеріалів, що зберігаються у приватній збірці автора:

Папери Галини Минівни **Бондаренко**¹¹³ (Павловська). Спогади. Листи до неї від книгознавця Григорія Івановича Коляди.

Папери Всеволода Михайловича **Ганцова**, зокрема корпус його листів до Ф.Матушевського, 1961-70.

Папери Бориса Федоровича **Матушевського**, зокрема досить розлогі зауваження до рукопису Г. Снегірьова: «Зауваження» (3 арк.) і «Дрібниці» (1 арк.). Снегірьов підготував для публікації той коротший, зовсім інший текст, який він виявив після смерті Бориса Федоровича¹¹⁴.

Папери Наталі **Павлушкової**.

Листи до неї від Михайла Ореста (Зерова) та Наталі Полонської-Василенко.

Світлини Сергія Єфремова, Онисії Федорівни Дурдуківської, Бульби-Боровця та ін.

Папери Гелія Івановича **Снегірьова**.

Набої для розстрілу. 113 арк. Ксерокопія. Від Н.Світличної.

Роман-донос. 61 арк. Ксерокопія. Від Н.Світличної.

Папери Костя Тимофійовича **Туркала**.

«Нас було 45». Доповідь, виголошена в Літературно-Мистецькому Клубі. 25 березня 1951 р. 14 арк. Рукопис.

«Сорок п'ять». 60 арк. Характеристика фігурантів процесу. Недатований машинопис.

«Нарис зовнішньої і внутрішньої історії Спілки Визволення України». Правдоподібно, складає другу частину попередньої праці. 1 редакція. Нью-Йорк, 1959-1963. 21 арк. Рукопис. 2 редакція. Нью-Йорк, 1963-68. 56 арк. Машинопис.

«Аналіза судового процесу СВУ». Можливо, третя частина загальної праці про «СВУ». Виклад за стенографічним звітом. Рукопис. 92 арк.

«До тридцятих роковин судового процесу СВУ». 14 квітня 1960 р. 14 арк. Машинопис. 22 арк. Рукопис. Надруковано в газеті «Свобода» ч. 78 з 26 квітня 1960 р.

Машинопис без назви. Поч.: «35 років тому саме в цьому часі...» [1965 рік.] Машинопис. 16 арк.

Листування з Петром Волиняком, Володимиром Доленком, Ізидорою Косач, Володимиром Кубійовичем, Миколою Лівичьким, Панасом Феденком, Левком Чикаленком, а також товаришками Миколи Павлушкова Ольгою Каницькою та Лідією Гаєвською (дочкою Степана Юхимовича Гаєвського).

Підсумуємо сказане:

1. Справа «Спілки Визволення України» з-поміж інших гучних справ 1930-х років мала чи не найяскравіший спеціально анти-

український характер, була спрямована проти українства як такого, а також проти її культури. У жодній іншій справі український етнічний (чи то пак культурний) елемент не проходив так цільно.

2. У державних і приватних сховищах України, а також у зарубіжних архівах зосереджено величезну кількість джерел з історії «СВУ», належною мірою не вивчених, виданих лише частково, при цьому майже не прокоментованих.

3. Засуд фігурантів «СВУ» 1930 року, а також їхня реабілітація 1989 року були наслідком політичних рішень влади, що впливали з магістральних течій внутрішньо-державної політики кожної з цих епох – підготовки до масового терору в першому випадку і розвалу СРСР - у другому.

4. 1930 року, й 1989 року влада СРСР-УРСР зверталась не до певних членів конкретної організації, а – огульно – через їхні голови визначала стосунки держави з не надто лояльним населенням України 1920-х років, яке розгорнуло навіть потужну Селянську війну, на час процесу вже придушену.

5. Колективізація сільського господарства й процес «СВУ» були підготовчими історичними етапами перед голодомором 1932-33 років¹¹⁵.

6. Час перейти до здійснення повного обліку збережених джерел з історії «СВУ», їхнього комплексного освоєння й наукового видання¹¹⁶.

Додаток ч. 1.

Лист Левка Чикаленка до Костя Туркала, Грудень 1962 р.

«Високоповажаний Кость Тимофієвич!

Оце надумався написати Вам все те, що я не раз Вам оповідав про той начебто мій лист до Сергія Олександровича Єфремова, який фігурував на процесі так званої Спілки Визволення України, що відбувався впродовж декількох днів у Харкові десь на початку тридцятих років. Я умисно не буду подавати жодних дат, бо, не маючи під руками відповідних матеріалів, боюся поплутати. Ви самі вже, маючи стенографічний звіт з процесу СВУ, можете встановити, коли і яка для Вас важлива подія мала своє місце.

Почну я з подій, які були задовго до процесу, але вважаю, що це треба зробити для зрозуміння самого процесу і поведження на ньому тих осіб, які відігравали важніші на ньому ролі.

На першому місці стоїть, звичайно, Андрій Васильович Ніковський - особа, яка, коли б не вернулась була до Києва в 1923 році, пробувши міністром закордонних справ з літа 1920 року з Києва в кабінеті міністрів Укр.[аїнської] Народ.[ної] Республіки, що на чолі його став, на пропозицію С.Петлюри, Вячеслав Константинович Прокопович, - то не було б і самого процесу і не було б тої й організації, про яку ніхто з нас на еміграції до самого процесу у Харкові поняття не мав.

А.В.Ніковський був родом з близьких околиць чи навіть передмість Одеси. В українське життя він увійшов там ще перед війною і там з ним познайомився мій батько і перетягнув його до Києва, вважаючи його найбільш талановитим журналістом та найбільш відповідним редактором української газети, яку батько видавав у Києві. Дійсно, А.[ндрій] Вас.[ильович] робив на всіх приємне враження і своїм таланом журналіста, і своєю солідною підготовкою науковою в Одеському університеті на Історико-Філологічному факультеті.

Коли почалася в 1914 році війна і газети українські припинили своє існування, то мій батько улаштував А.В.Ніковського на працю в котрійсь з двох організацій, які дбали про потреби вояків і війська, чи Союзи міст, чи Союзи земств, що на її чолі стояв Федір Рудольфович Штейнгель. З певністю не можу нічого сказати, але пам'ятаю, що мав на своїй праці Ніковський якісь великі неприємності фінансового характеру, через які він був усунений з праці, а в зв'язку з тим, то й відносини його з моїм батьком, здається, зовсім припинилися; ну і, звичайно, з Ф.Р.Штейнгелем. Але з початком революції він зайняв місце редактора газети, провадженої Укр.[аїнською] Радикально-Демократичною партією, що згодом прийняла назву Соціалістично-Федералістичної. Життя українське затихало в часи, коли в Києві перебували чергові окупаційні влади, а усіх їх, в тім числі і УНР-івських за мого перебування у Києві змінилося аж 12: 1) Укр.[аїнська] Центр.[альна] Рада, 2) перший наступ Большевиків, 3) поворот Центральної Ради з «Берестя», 4) Гетьманат, 5) Директорія, 6) Друга окупація большевицька, 7) Українська влада на 1 день з галичанами, 8) Денікінська влада, 9) Захоплення Києва на 1 1/2 дні большевиками з півночі, 10) Знову Денікінська окупація, 11) Третя большевицька окупація, 12) Українська влада (Петлюра з поляками), 13) Остаточна окупація Большевицька.

Вже за приходу семої влади - Українсько-Галицької - українське суспільство у Києві організувало Громадський Комітет, який в міру спроможности намагався тримати в своїх руках вплив на українське життя в тих часах, коли Київ не був відтятий кордоном від Лівобережної України. За Денікінської влади організувалося стале громадське тіло, яке прийняло назву Брацтва Української Державности. З його уповноваження я ходив до Кам'янця восени 1919 року за інформаціями до Уряду Укр. Директорії, а вернувшись, відбув подорож, разом (?) з О.Саліковським на прохання С.Петлюри до Ростова та Новочеркаська для взаємної інформації з Донським козачим суспільством.

Діяльність нашої Організації розрослась за часів Денікінської окупації і продовжувала розростатись і за нової окупації большевицької. Організація вилилась у форму невеличких гуртків, що їх представники входили до Центральної головної ради. Члени по (?) гуртках запрошувалися з дозволу Головної ради і теж представляли те середовище, серед якого вони працювали. Запрошувались люди, які користалися довіррям всіх. Була встановлена програма, статут та присяга. На час, коли до Київа влітку 1920 року прийшла Українсько-Польська Армія, наче Братство почувало себе єдиною на Україні організацією, яка могла впливати на всю територію окупованої большевиками частини і то організацією, що об'єднувала всіх прибічників УНР без різниці соціально-політичних поглядів.

З приїздом до Київа 1920 р. С.Петлюра поставив перед Брацтвом проблему - скласти для Державного Центру кабінет міністрів з огляду на те, що начебто люди на еміграції так стомилися або занепали духом або й політично розсварилися, що важко без допомоги і то чисельної киян провадити далі справу визвольної боротьби. Беручи на увагу те, що Київ дав для державної праці, за часів виїзду з Київа Директорії силу людей, які почували себе здібними до такого роду діяльності, й що всі, що лишилися, вважали себе більш здібними до праці культурницької, то важко було сподіватись тепер від киян на таку допомогу людьми Державному Центрові.

З великими труднощами та з великим моральним тиском на названих кандидатів зрештою був складений кабінет на чолі з В.К.Прокоповичем. Найтяжче було намітити когось на міністра

закордонних справ. По довгих і важких зусиллях примусили взятись за керування закордонними справами Ніковського. Відчувалося, що це найслабше місце в кабінеті, тим більше, що більшовики здобули від нього перед приходом української влади досить сумнівного змісту інтерв'ю, яке своїм змістом взагалі мало осмішити та скомпромітувати Державний наш Центр. Коли прийшла та хвилина, що треба було виїздити з Київа всім, хто був глибоко заангажований в співпрацю з Державним центром, то мусіли виїхати з Київа і ті особи, які були скомпромітовані своєю згодою виконувати у самому Київі, за час перебування Союзних Армій різних адміністративних функцій. Між тими особами був і я, що хоч ніяких функцій в новоскладеному кабінеті не повнив, але jako заступник Державного комісара у самому Київі мусив з державним комісаром Літвицьким теж покинути Київ.

Найважче переживав виїзд з Київа Ніковський, залишаючи у Київі двох малих дітей, сиріт.

Поки тягнулася війна, ще були якісь перспективи на поворот, було якесь моральне напруження, але коли вже поляки поза нами договорилися з більшовиками, то А.Ніковський зовсім занепап морально, і міністерство закордонних справ стало болючим місцем нашого Державного Центру. Після підписання миру через Польщу почали їздити до Європи різні уповноважені більшовицької влади, які і тайно, і явно навязували контакт з діячами Державного Центру і очевидно з доручення Київа почали цей Центр розкладати. На Ніковського, як виявилось згодом, великий натиск повів кооператор п. Харченко¹¹⁷. Після низки скандалів побутового характеру, де молодому і міцної вдачі удівцеві - важко було, як то кажуть, виходити чистим з води, він цілком осмішений, а то і ганьблений виїхав з Польщі до Німеччини, де за допомогою відомого видавця книжок з Коломиї п.Оренштайна дочекався в 1923 р. дозволу з Київа повернутись додому.

Перебуваючи два з чимсь роки в Берліні, Ніковський певне різними шляхами пробував довідатись, якою ціною він зможе дістати від більшовиків амнестію.[Закр.: Студіюючи стенографічне справоздання з процесу СВУ, ми на еміграції не могли довго зрозуміти, що було підсудним вкладуване слідчою владою в уста, а що було самими підсудними видумане чи щоб урятувати кожному себе, чи щоб урятувати своїх близьких.] Слухаючи по радіо

процес, надаваний з Харкова, ми емігранти, не могли собі пояснити, як до такого ступня пригноблення могли дійти такі підсудні, як-от Володимир Федорович Дурдуковський, щоб то «признаватись у тому, що він є свідомим ворогом українського народу». Або і Сергій Олександрович Єфремов. Почувши з слів Панаса Любченка, що в листі до газети «Діло», Львів, я заперечую послання мною до Єфремова якогось «директивного листа» від імені Державного Центру УНР, на запит Любченка, «так, чи був лист до Вас Чикаленка, чи не було, як він каже. Коли був, то, значить, він бреше?» Сумно мені було чути слова Єфремова, який повторив останні слова Любченка, як відповідь на його запит: «Значить, бреше...». Я довго і уперто міркував, навіщо він таке видумав. Кого він тим рятував, чи з якою метою його мучителі примусили його вигадувати такі небилиці чи повторювати на суді те, що вони йому наказали? Тільки пізніше, коли в моїх руках я мав стенографічне справоздання з суду, і коли я порівнював зміст тверджень всіх головніших підсудних, я зрозумів все те [що] відбулося серед них і що вони всі пережили та перетерпіли. Найбільш дає матеріялу до розуміння дійсної суті речей зізнання Ніковського. В його оповіданню про останні побачення з діячами Державного Центру УНР просто немає слова правди, але не є воно і виссане з пальця самим Ніковським. Весь зміст його слів був видуманий не ним, щоб рятувати себе на процесі, а повторенням того, що він зобов'язався повторити від тих, в чийх руках він знаходився¹¹⁸. Найважнішим доказом для мене, що це так - була історія з моїм листом. Я такого листа не писав і не міг написати, остільки він був безглуздо дурний і противний моїм поглядам. Я, знаючи добре настрої українського села: на Лівобережжі і на Правобережжі, не міг одобрювати з боку УНР будь якусь (sic) симпатію до гетьмана Скоропадського, як то видно з змісту листа. Я не міг взагалі писати якогось листа з директивами до киян, бо не центр УНР, в якому я, до речі, жодної відповідальної ролі не грав, мав давати директиви киянам, а кияни такі директиви могли давати, бо вони були зверхньою владою над Державним Центром, і Центр їм підлягав, як підлягає демократичний уряд своєму парламентові. Коли такий лист мав С.О.Єфремов, то не міг цей лист бути післаний поштою. Такий лист міг бути через когось переданий і так зашифрований, що

тільки та особа, яка його передала Єфремову, могла його розшифрувати і взагалі запевнити Єфремова, що цей лист післаний мною. Ця особа мусила б бути дуже близькою до Єфремова і користатись його повним довірям. Такою особою міг бути в часі повороту Ніковського до Київа тільки він, бо ні раніше, ні пізніше жодна особа з кіл Державного Центру до Київа не верталась. Зрештою, правда, могли якісь советські агенти, яких сила була між нами і в Польщі, а особливо в Чехословаччині на вимогу совєцької влади які хочете листи до Київа посилати, бо ж в роках 1923-1925 багато виїхало «зміновіховців» з Чехословаччини, але я собі не уявляю, хто з них зміг би увійти в таке довір'я у Єфремова, щоб той прийняв якийсь переданий йому лист за лист, писаний мною до нього...

В останніх роках вже тут в США мені траплялося чути, що сестра племінника С.О.Єфремова - Павлушкова, що була вийшла заміж незабаром після процесу СВУ за одного слідчого, що цей процес підготовляв, за п.Лобуцького, деє писала, що лист Чикаленка до Єфремова таки був. Ця особа, яка довгий час перебувала, як і я, і в Галичині, і в Німеччині (я виїхав тільки 1950 року до Америки), коли б в якійсь мірі цікавилась була мною, як автором листа, одержаного Сергієм Олександровичем, то могла б зі мною чи зустрітись, чи зписатись. Адреса моя відома була в Німеччині, бо ж я був видавцем таборової газети в Ав[г]сбурзі. Ніхто до мене в цій справі не звертався. Тільки через багатьох людей я чув, що деє на еміграції є добра моя знайома Онисія Федорівна Дурдуківська з своєю племінницею, сестрою Павлушкова. Ті спільні нам з нею знайомі переказували мені жалі, висловлювані Онисією Федорівною в близькі по процесі часи на те осудовисько, що її племінниця вийшла заміж за слідчого, що допитував її і її брата. Роля Павлушкова була дуже важлива при організації совітами цього процесу. Певні родинні почуття до нього з боку Дурдуківського і призвели до того, що, рятуючи його і інших молодиків - учнів Першої Української гімназії ім. Т.Г.Шевченка - і Єфремов, пішли на те, щоб признавати себе винними в організації мітичної «Спілки Укр.[аїнської] Молоді» та «Союзу Визволення України», як то започаткував А.Ніковський по умові з НКВД за дозвіл вернутися на Україну. Передбачлива влада дістала від нього, як то видно з

Справоздання з суду над «СВУ-СУМ-у» і документи Міністерства закордонних справ УНР, що то їх він вивіз з Тарнова, певне, ще по намові п.Харченка.

Коли ще щось важливого пригадаю, то так само на письмі дам Вам.

З повагою найщирішою Левко Чикаленко.

New York 1962 року у грудні»¹¹⁹.

Додаток ч. 2.

Лист Миколи Лівницького до К.Туркала від 5 серпня 1975 року

«Моя стаття, про яку згадуєте, з'явилася в пресі уперше в 1955 році, отже 20, а не 30 чи 40 років тому, як Ви пишете. Я вважав, що у тому часі можна вже було про ці справи писати, бо в Україні вже хіба нікому своїми писаннями пошкодити не міг.

Ви вважаєте, що моя стаття була і є «вельми шкідливою». Чому? Там пишеться про історичне минуле - так, як я про нього знаю. Чому Ви вважаєте, що лише Ви маєте правильний погляд на справу СВУ? Тому, що Ви тоді були в Україні і були одним із 45-ти підсудних? Але ж Ви не належали до провідних осіб: Єфремов, Чехівський, Дурдуківський, той самий Ніковський. Отже, Ви могли багато дечого не знати, тим більше, що до БУД, як Ви це самі признаєте, Ви не належали. Чи Ви заперечуєте й існування БУД?

Ви маєте листа покійного Л.Є.Чикаленка, в якому твердиться, що на еміграції жодної СВУ не було. Це чиста правда. Але на еміграції був БУД (ще кілька його членів живуть), а розв'язаний він був в 1948 році його довголітнім головою бл. п. проф. Б.Ю.Іваницьким. БУД було засновано в Україні, в Києві, в 1918 році. Частина його членів виїхала на еміграцію, а частина залишилася в Україні і продовжувала там своє існування і свою діяльність. Після 1926 р. при БУД було створено СВУ і СУМ. Про це знаю я і про це знав і бл. п. Л.Є.Чикаленко. Але всі члени закордонного БУД вважали за потрібне заперечувати як існування цієї напівтаємної організації, так і її зв'язок з будь-якими особами в Україні.

Про Ніковського Л.Є.Чикаленко написав Вам правду. Його в 1923 році виключили із закордонного БУД. Але, вернувшись до Києва, він знову придбав до себе довір'я Єфремова й інших, які завжди вважали його за «анфан террібль». Дуже можливо, що Ніковський заграв ролю провокатора. Так тут закордоном і

підозрівали. Але чи наявність одного чи й більшого числа провокаторів може свідчити про те, що організація СВУ, а тим більш БУД, взагалі не існувала?

Я не вбачаю особливої трагедії в тому, що Ваші і мої думки про СВУ різняться. Ну, що ж, це буде контрверсійна справа, яка такою і перейде до історії. І тому я не бачу причини, чому Ви так хвилюєтесь і, так би мовити, забороняєте мені мати такі, а не інші погляди на справу СВУ. Я написав дуже мало. Але повторюю, що колись напишу про цю справу в подробицях - як не окремо, то це буде один з розділів моїх спогадів, які я вже почав писати. Нічого не буду писати про те, як та справа виглядала в самій Україні, а лише про те, як на неї задивлялися ми, себто члени закордонного БУД, до якого належали з покійників: мій батько, В.Прокопович, М.Славінський, О.Шульгин, П.Холодний, К.Мацієвич, Р.Смаль-Стоцький, І.Кабачків, генерали Сальський, Безручко, Удовиченко, Змієнко, Юнаків, Куц і багато, багато інших. Мене прийняли в БУД в 1934 році».

Додаток ч. 3 (уривок).

Лист М.Михалевича до К.Туркала від 7 листопада 1977 року

«Я - киянин. Ясно - жодних зв'язків із підсудними «по лінії» СВУ чи СУМ не мав, хоч учащав до св. Софії слухати чудовий катедральний спів хору і часом - почути Митрополита, або й Чехівського. Особисто знав Батька нашої кооперації - Миколу Васильовича [Левитського], який був в ті часи членом Управи або Ради катедральної парафії, який часом давав мені зошити своїх віршувань - переписувати «каліграфічно» на-чисто. Віршів дуже патріотичних і... безобидних під оглядом політичним. Але вже в Харкові, коли нами - військовими телеграфістами обсадили апарати Юза на ЦТК - передаючи сотні шифрованих і «довірочних» урядових телеграм в справі процесу, а головне в справі долі маси заарештованих людей по цілій Україні, які часто зверталися до «Всеукр.[аїнського] старости» Петровського - ми відчули, що відбувається чергова трагедія «винищування» вже не «кулака як кляси», а взагалі тих, які ще недавно вірили в щирість сов. українізації урядового апарату республіки. Мої товариші-червоноармійці так само, без жодного зговору - ніби випадково опинилися біля опери і якимось «само собою» всім відразу закортіло «глянути» на «тих-там»... Карнач теж виявився людиною й дозволив нам

прослизнути нагору, при умові, що у випадку чого - ми «здіміємо» безслідно...

Очевидно, Ви там на сцені краще знали, ЩО діється. Ми тільки зауважили, що оператори біля радіоапаратури - дуже фахово приглушували передачі там, де їм чулося щось підозріле, не передбачуване. [...]

Читав я Ваші спогади в 1969 р. й... не обурювався. Не викликають у мене обурення й писання Гелія Снегірйова. Аджеж процес відбувся і відбувся за зразком багатьох «процесів», плянованих урядом і його славнозвісними «органами». Чи вірив я і чи вірю зараз, що існувала організація такого розмаху і такого «типу», як «підшивалося» підсудним?.. Ні. Не вірив. Я знав, що то були Діячі доби УНРеспубліки, що то були ВОРОГИ сов. влади, які... програли і яким ніколи не вибачиться їхнього минулого, так само, як ніколи не вибачалося дядьку його «дрібновласницької вдачі», яка є колискою філософії «в своїй хаті СВОЯ [правда] ...»

Додаток ч. 4

Адреси киян, що йшли по процесу «СВУ»:

Барбар Аркадій Олексійович - вул. Червоноармійська, 146, пом. 62.

Болозович Овксентій Автономович – вул. Червоноармійська, 98, пом. 22.

Голоскевич Григорій Костянтинович – Чехівський пров., 6, пом. 10.

Гребенецький Олександр Зіновійович – вул. Леніна, 53, пом. 8.

Гермайзе Йосиф Юрійович – вул. Михайличенка (Єлизаветинська), 9, пом. 3.

Дога Василь Михайлович – вул. Троїцька, 4, пом. 2.

Дубровський Віктор Григорович – вул. Гоголівська, 10, пом. 16.

Дурдуківський Володимир Федорович – вул. Гоголівська, 27, пом. 3.

Єфремов Сергій Олександрович – вул. Гоголівська, 27, пом. 3.

Іваниця Григорій Микитович - вул. Леніна, 60, пом. 5.

Івченко Михайло Євдокимович – вул. Пушкінська, 7, пом. 1.

Кривинюк Михайло Васильович – вул. Баговутівська (9 січня), 7, пом. 1.

Матушевський Борис Федорович – вул. Підвальна, 36, пом. 4.

Моргуліс Зіновій Григорович – пров. Михайлівський, 16/3, пом. 19.

Ніковський Андрій Васильович – вул. Горовиця (Велика Житомирська), 40, пом. 1.

Підгаєцький Володимир Якович - вул. Пушкінська, 7, пом. 5.

Павлушков Микола Петрович – вул. Гоголівська, 27, пом. 3.

Страшкевич Володимир Михайлович – Тарасівська, 14, пом. 4.

Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна – вул. Пушкінська, 5, пом. 7.

Токаревська Ніна Сергіївна – вул. Кудрявська, 10, пом. 16.

Трезвінський Юрій Костянтинович – вул. Гоголівська, 27, пом. 3.

Туркало Костянтин Тимофійович – пров. Дмитрівський, 13/21.

Удовенко Володимир Васильович – вул. Павлівська, 9, пом. 1.

Холодний Григорій Григорович - вул. Некрасовська, 6.

Черняхівський Олександр Григорович – вул. Гершуні (Століпінська), 31/28, пом. 18.

Чехівський Володимир Мойсейович – вул. Франка, 17, пом. 18.

Чехівський Микола Мойсейович – вул. Ново-Проектова, 16.

Шило Костянтин Степанович – вул. Стрілецька, 20, пом. 8.

Шарко Вадим Вікторович – вул. Дика, 16, пом. 5.

¹ Продовження робіт: Білокінь С. Репетиція беззаконь: Судовий процес над «Спілкою визволення України», якої не було, та його наслідки // Україна. 1989. 10 вересня. № 37 (1701). С. 13-15: 3 фото; 17 вересня. № 38 (1702). С. 20-21: 5 фото; Його ж. СВУ - опера ГПУ? // Наш час. К., 1992. № 12. С. 3; Його ж. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917-1941 рр.: Джерелознавче дослідження. К., 1999. 447 с.

² Написання абрєвіатур, вживання лапок і подібне в тексті не уніфікуються. Різні автори вирішують ці питання по-різному, а відповідних археографічних рекомендацій чи інструкцій історична наука ще не встигла виробити.

³ Антоненко-Давидович Б. СВУ // Неопалима купина. К., 1994. № 1 (5). Січень. С. 39.

⁴ Снегірьов Гелій (Євген). Набої для розстрілу та інші твори. Нью-Йорк, Торонто, 1983. С. 152, 154.

⁵ Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Справа «Спілки Визволення України»: Невідомі документи і факти. К.: Інтел, 1995. С. 131.

⁶ Там само. С. 7.

⁷ **Дроздов-Мишківський** (Дроздов-Мышковский) Степан (Стефан) Леонтіївич (27 III 1867, м. Мстиславль Могилівської губ. – не раніше вересня 1933), археолог, історик України, краєзнавець, колекціонер. Фундатор поштово-телеграфного музею в Києві (з 1918 – його директор) та і Білоцерківського окружного музею старожитностей (його директор; 1924–1927). Зав. Округового Білоцерківського архівного управління. Член-співробітник ЛОЕ на 15 VI 1928 (Труды Ленинградского общества эксlibрисистов. Вып. XI-XII. Лгр., 1928. С. 3 обкл.). Адр.: Біла Церква, вул. Комісарівська, 16. Книгозбірня, що стосувалась виключно України, складалась із понад 1000 томів. Зберігалась (1911) у м. Кошоватому Київ. губ. Включала раритети українською мовою. – **Дж.: Иваск** У. Г. Частные библиотеки // РБ. 1911. № 7. С. 79; **Генпенер** М., С. Л. Дроздов-Мишківський // Бібліологічні вісті. 1928. № 1. С. 137-138; Наука и научные работники СССР. Часть VI : Без Москвы и Ленинграда. Ленинград, 1928. С. 116; **Артюхова** Аделаїда. Виставка Ex-libris'ів в УНІКу // Бібліологічні вісті. 1930. № 3. С. 135-139; **Стародуб** О.В. Розвиток краєзнавчого руху на півдні Київщини // Юр'ївський літопис. 1996. № 1. С. 88-92; **Історія** Національної Академії Наук України, 1929-1933: Документи і матеріали. К.: НБУВ, 1998. С. 409; **Українські архівісти** : Біобібліографічний довідник. Вип. 1 (XIX ст. – 1930-і рр.). К., 1999. С. 124-125 (Людмила Діденко, Олексій Стародуб); **Маньковська** Руслана. Музейництво в Україні. К., 2000. С. 30; **Богомолв** С.И. Российский книжный знак, 1700-1918. Москва, 2004. С. 277; **Білокінь** С. Музей України: (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. К., 2006. С. 160.

⁸ Відомості про українських вчених для перших довідок фігурують здебільшого в покажчику: Наука и научные работники СССР. Часть VI: Без Москвы и Ленинграда. Ленинград, 1928. 800 с. Це дуже важливе джерело часів з-перед початків масового терору.

⁹ **Терещенко** (Терещенкова) Софія Мефодіївна (1887, с. Попівка Уманського пов. - після 1 лютого 1930), музейний працівник, фольклористка. Дочка солдата, що прослужив 25 років у війську. 1920 заснувала художню школу, 1922 - Звенигород. музей старовини (музей-заповідник ім. Т.Шевченка в Звенигородці). Ув'язнена 9 вересня 1929. Одержала 10 років концтабору. Дальша доля невідома. Численні фольклорні записи увійшли до праці А.Кримського «Звиногородщина»

(К., 1930; Черкаси: Вертикаль, 2009). Родинний стан (1929) - удова. Сестра скульптора Каленика Т. (1879-1969). - **Тв.**: **Додаткові** покази до протоколів слідства / Публ. Лесі Власюк та Лідії Лихач // Родовід. № 7. К., 1994. С. 59-92. - **Дж.**: **Акуленко В.І.** Охорона пам'яток культури в Україні, 1917-1990. К. : Вища школа, 1991. С. 141; **Іванченко Михайло.** Доброї пам'яті слід // Родовід. Ч. 1 (15). 1997. С. 23-31; **Тарахан-Береза Зінаїда.** Святиня : наук.-іст. літопис Тарасової Гори. К., 1998. С. 322; **Музей України** (2006). С. 194.

¹⁰ Справа І.Шарого зберігається в архіві Полтавської обласної СБУ. Кирилук Вітольд. Справа № 242: Іван Шарий та інші // Герої Крут: Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року / Упор. Іван Льненко. Дрогобич: Відродження, 1995. С. 137.

¹¹ Білокінь С. Терор проти українських музейників // Артанія. 2011. Кн. 23. № 2. С. 19-27; 12 іл.; Кн. 24. № 3. С. 81-88; 14 іл.; Кн. 25. № 4. С. 70-78; 5 іл.

¹² Снегірьов Гелій (Євген Іванович; 14 жовтня 1927, Харків - 28 грудня 1978, Київ), публіцист. Син письменника Івана Снегірьова й викладачки української мови й літератури Наталі Собко. Закінчив Харківський театральний інститут. Протягом семи років гол. редактор Укр. студії хронікально-документальних фільмів, член партбюро. Написав лірико-публіцистичну розвідку про справу «СВУ» (1974-1977), яку передав на Захід. Мешкав на вул. Тарасівській, 8, пом. 43. Заарештований 22 вересня 1977. Жертва тюремної медицини. Приятель Віктора Некрасова. – Тв.: **Роман-донос**. К.: Дух і літера, 2000. 495, [9] с.- Дж.: **Григоренко Зінаїда, Григоренко Петр.** Памяти Гелия Снегирева: Вместо некролога // Новое русское слово. 1979. 6 января; **Рапп Ірина, Снегірьов Пилип, Снегірьов Гелій** // Міжнародний біографічний (sic) словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Част. 2. Харків: Харківська правозахисна група ; «Права людини», 2006. С. 727-730.

¹³ Снегірьов Г. Набої для розстрілу та інші твори. С. 140.

¹⁴ Верстюк Владислав Федорович, Осташко Тетяна Сергіївна. Діячі Української Центральної Ради: Бібліогр. (sic) довідник. К., 1998. С. 141-143.

¹⁵ Жевченко Юрій (17 II 1885, сл. Єлисаветградка Єлисаветгр. пов. Херсон. губ. – бл. 1938), архієпископ УАПЦ. Дочка Тамара, за письменником Юрієм Ів. Яновським. – Дж.: Липківський Василь, Митрополит. Історія Української Православної Церкви. Розділ VII. Вінніпег, 1961. С. LXXXVII, 27, 59, 97, 103, 128, 142.

¹⁶ Див. про нього: Бажинов Іван. Невідома шевченкознавча студія видатного українського педагога і народознавця // Нар. творчість та етнографія. 1999. № 2/3. С. 99–104.

¹⁷ «Спілка визволення України»: Стенографічний звіт судового процесу. Т. 1. [Х.:] Вид-во «Пролетар». С. 145.

¹⁸ Репресії в Україні (1917-1990 рр.): Наук.-доп. бібліогр. пок. / Авт.-упор. Є.К. Бабич, В.В. Патока. К.: Смолоскип, 2007. 519 с.

¹⁹ ГДА СБУ. № 67098 ФП. Т. 1 А. Арк. 322-370.

²⁰ Зустріч із нею допомогла мені відійти від офіційної точки зору, яку вперше озвучив у Спільці письменників М.Голушко (зустріч з письменниками провів О.Мусієнко). Для другої поїздки до Н.Павлушкової дав транспорт Св. Патріарх Володимир (Романюк), якого я супроводжував у поїзді до Німеччини (1994). Див.: Білокінь С. СВУ - опера ППУ? // Наш час. К., 1992. № 12. С. 3.

²¹ Цит. за: Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління. С. 93.

²² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 184. Арк. 87. Див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Справа „СВУ”. С. 91.

²³ Зведений покажчик застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготоргівельній сітці. Х.: Вид-во Книжкової палати УРСР, 1954. С. 336.

²⁴ Винувальний висновок у справі контр-революційної організації «Спілка Визволення України». [Х.:] Держтрест «Харполіграф», [1930.] С. 5.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. С. 5-6.

²⁷ Заславский Д. Наймиты панской державы против рабочего класса УССР: СВУ и рабочий класс. [Х.:] Укр. робітник, [1930.] С.16

²⁸ «Спілка визволення України»: Стенографічний звіт судового процесу. Т. 1. С. 194.

²⁹ Антоненко-Давидович Б. СВУ. С. 42.

³⁰ Там само. С. 45.

³¹ Снегирьов Г. Набої для розстрілу. С. 176.

³² Процесс СВУ: А в Киеве - дядьки // Известия. 1930. 21 марта.

³³ «Спілка визволення України»: Стенографічний звіт судового процесу. Т. 1. С. 194.

³⁴ Лубянка: ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ, 1917-1960: Справочник / Сост. А.И.Кокурин, Н.В.Петров. М.: Междунар. фонд «Демократия», 1997. С. 20.

³⁵ Білокінь С. Нові студії з історії большевизму: I-VIII. К., 2007. С. 339-340.

³⁶ ГДА СБУ. № 67098 ФП.Т. 10. Арк. 28 зв.

³⁷ Там само. Арк. 108.

³⁸ Там само. Арк. 16.

³⁹ Там само. Арк. 55.

⁴⁰ Кучеренко Микола Олександрович, Панькова Світлана Михайлівна, Шевчук Галина Володимирівна. Я був їх старший син : (рід Михайла Грушевського). К.: Київ, 2006. С. 306-307.

⁴¹ Наука и научные работники СССР. Часть VI. С. 461.

⁴² Півсторіччя суду проти СБУ-СУМ. Нью-Йорк; Вашингтон, 1980. С. 1.

⁴³ Білінський Я. Спілки Визволення України (СВУ) процес // Енциклопедія українознавства. Том II / 8. Paris; New York, 1976. С. 3006.

⁴⁴ Півсторіччя суду проти СБУ-СУМ. С. 1.

⁴⁵ ГДА СБУ. № 67098 ФП. Т. 1 А. Арк. 371-373. Секретно.

⁴⁶ В оригіналі явна друкарська помилка, через яку незрозумілі межі цитати.

⁴⁷ У справі підшито ксерокопію польського оригіналу, де розповідалося, що Александровський – сибіряк, що приїхав до УРСР за сім місяців перед розглядуваними подіями (Арк. 379).

⁴⁸ Радянська енциклопедія історії України, Том 1. К., 1969. С. 193-194.

⁴⁹ Там само, Том 4. К., 1972. С. 199.

⁵⁰ Снегірьов Г. Набої для розстрілу. С. 87.

⁵¹ Там само. С. 84.

⁵² Світлична Надія. «Підуть і правнуки...» // Багаття: Борис Антоненко-Давидович очима сучасників. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. С. 316.

⁵³ Горбаль Микола. «А він все ще стояв...» // Багаття: Борис Антоненко-Давидович очима сучасників. К., 1999. С. 326-327.

⁵⁴ Бойко Леонід. Борис Антоненко-Давидович // ... З порога смерті...: Письменники України – жертви сталінських репресій. Вип. 1. К.: Рад. письменник, 1991. С. 44-47.

⁵⁵ Перше видання їх: Антоненко-Давидович Борис. На шляхах і роздоріжжях: Спогади. К.: Смолоскип, 1999. С. 16-226.

⁵⁶ Антоненко-Давидович Б. СВУ. С. 35.

⁵⁷ Там само. С. 49.

⁵⁸ Там само. С. 55.

⁵⁹ Там само. С. 57.

⁶⁰ Там само. С. 58-59.

⁶¹ Там само. С. 60.

⁶² Там само. С. 51.

⁶³ Байрак Я. В лабетах обставин // Багаття: Борис Антоненко-Давидович очима сучасників. К., 1999. С. 306.

⁶⁴ ГДА СБУ. № 67098 ФП. Т. 1 А. Арк. 418-431.

⁶⁵ Хто є хто в Україні. К. : Київ наук. т-во ім. Петра Могили, 2004. С. 503.

⁶⁶ ГДА СБУ. № 67098 ФП. Т. 1 А. Арк. 107.

⁶⁷ Там само. Арк. 147.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само. Арк. 425.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само. Арк. 426.

⁷² Соловей Дмитро. Голгота України. Част. 1: Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною. Вінніпег: Укр. голос, 1953. 288 с.

⁷³ Українофоби-чекісти не хотіли перекладати назву цієї партії на російську інакше, аніж «Украинская Мужичья Партия» (Пристайко В., Шаповал Ю. Справа „СВУ”. С. 145 та ін.).

⁷⁴ Соловей Дм. Голгота України. С. 282. Пор. с. 96, 116.

⁷⁵ **Туркало** Костянтин (Кость) Тимофійович (1892 - 1979, США), громадсько-політичний діяч. Син священника. Навчався в Кам'янець-Подільській духовній семінарії та Київському політехнічному інституті. З 1912 друкувався в газеті «Рада». Член Центральної ради (1917-18).

Був ув'язнений ЧК (1921). Після Ол.Дорошкевича головував у київському лекторському бюро в часи українізації (1924-26). Ред. Технічного відділу Інституту української наукової мови (1926-29), ред. мови газети «Пролетарська правда». Викладач хімії київського Інженерно-меліоративного інституту, Медичного інституту, перекладач і редактор ДВУ. Одержав три роки суворої ізоляції, але умовно. Знову арештований 1930-31. 1931-39 перебував на засланні. Перед приходом німців перейшов на нелегальне становище. Виїхав на еміграцію.- **Тв.:** **Словник** технічної термінології: Комунальне господарство. К., 1927-28. 172 с. (Вид. 1-2). Підп.: Туркало К. і Фаворський В.; **Рец.:** **Дубровський В.** Російсько-український технічний словник // Вісник Інституту української наукової мови. Вип. 1. К., 1928; **Сорок** п'ять: Спогади з судового процесу СВУ 9.3. - 20.4. 1930 року // Нові дні. Ч. 34. Торонто, 1952. Листопад. С. 4-8, 29-30; Ч. 35. Грудень. С. 7-9; 1953. Ч. 38. Березень. С. 9-11; Ч. 39. Квітень. С. 8-9; **Тортури.** К.; Нью-Йорк: Наша батьківщина, 1963. 202 с.; **Спілка** Визволення України // Нові дні. 1969. Жовтень. Ч. 237; Листопад. Ч. 238. С. 10-13; Грудень. Ч. 239. С. 7-15; **«На Шипкє** всьо спокійно» (7-мий Собор УПЦ) // Православний Українець. Ч. 125. 1972. Січень-березень. С. 19-22; **Спілка** Визволення України: [Відповідь на статтю О.Майданського] // Український православний вісник. 1973. Червень. С. 16-20; **Ще кілька** слів про Спілку визволення України: [Виправлення помилок Н.Павлушкової] // Нові дні. 1974 Травень; **З приводу** наклепницької писанини в журналі «Місія України» // Українські вісті. 1976. 30 травня, 6 червня; **Спілка** Визволення України: [Відповідь на статтю В.Плюща] // Українські вісті. 1976.6-7 серпня; Спогади. Нью-Йорк, 1978. 132 с. – Дж.: **Ювілейні** дати // Нотатник. 1972. Вересень.

⁷⁶ Лист В.Кубійовича до К.Туркала від 23 листопада 1976 року.

⁷⁷ Білінський Я. Спілки Визволення України (СВУ) процес // Енциклопедія українознавства. Том II / 8. Paris; New York, 1976. С. 3006.

⁷⁸ Під осуд української громадськості // Визвольний шлях. 1978. Кн. V. С. 632.

⁷⁹ Лівницький Микола. Спілка Визволення України // Мета. 1971. Січень. Ч. 1 (59).

⁸⁰ Лист К.Туркала до М.Лівницького від 30 жовтня 1976 р.

⁸¹ Заславский Д. Наймиты панской державы. С. 43.

⁸² Туркало К. До тридцятих роковин судового процесу СВУ. Машинопис.

⁸³ Винувальний висновок у справі контр-революційної організації «Спілка Визволення України». [X., 1930.] С. 49.

⁸⁴ Лобуцький Володимир Карлович (28 IV 1908, Київ – 15 VII 1973, Гадамар, Німеччина), публіцист. Чоловік Нат. Павлушкової. – Тв.: Українські націонал-комуністи : Їх роля у визвольній війні України 1917-1956 рр. Вид. 2. Нью-Йорк ; Торонто; Сідней, 1983. Підп.: Наддніпрянець Вол. (= Спілка Визволення України. Вип. 25).

⁸⁵ Павлушкова Наталя Петрівна (1907, Тула - 17 травня 1997, Гадамар, Німеччина), племінниця С.Єфремова. Росіянка. Студентка Київського худ. ін.-ту. Арештована 3 квітня 1929 р. Була звинувачена в участі у «Комітеті визволення України». У винувальному висновку в справі «Комітету» перераховано 28 осіб, у вирокі Колегії ОГПУ 8 липня 1929 р. – 26 осіб (ті самі, крім не притягнутого до справи з огляду на його похилий вік кооператора Мик. Левицького та Павлушкової, якій спершу домагалися 3 років концтабору). – Дж.: ГДА СБУ. № 67213 ФП.

⁸⁶ Єфремов Сергій. Щоденники, 1923-1929. К. : Рада, 1997.С. 752.

⁸⁷ ГДА СБУ. № 67098 ФП. Т. 1 А. Арк. 176-177.

⁸⁸ Єфремов Сергій. Щоденники. С. 765.

⁸⁹ Там само. С. 765-766.

⁹⁰ Калиник Олекса Михайлович (30 IX 1909, Ромни – 18 XI 2001, Лігайтон, Па, США). – Дж.: Свобода. 2001. 23 листопада. № 47. С. 31.

⁹¹ Калинин О. Відродження СВУ // Місія України. 1957. Травень-червень. Ч. 1. С. 2-3.

⁹² Плющ Василь. Спілка визволення України: її мета та ідеї // Спілка визволення України: 36. 1. Мюнхен, 1953. С 53.

⁹³ Спілка Визволення України: Ідейні основи, історія та матеріали до пізнання її діяльності на рідних землях. 36. 1. Мюнхен, 1953. 64 с. Гол. редактор Вас. Плющ. Члени редакції: П. Курінний, Ст. Ленкавський.

Рец.: **Соловей** Дм. Про нові матеріали до історії СВУ // Вільна Україна. Ч. 2. 1954. С. 52-56; Ч. 3. 1954. С. 60-64; **Соловей** Дм. Чи СВУ 1952 року, засноване на еміграції, є відновленням СВУ другої половини 1920-их років в УСРР? // Вільна Україна. Ч. 4. 1955. С. 61-64.

Із змісту : **Татусь** Михайло (18 X 1893, Північний Кавказ – не раніше 1953). Доля академіка С.О.Єфремова (С. 43-52).

Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді: Спогади, документи й матеріали про діяльність. 36. 2 / Ред. В.Коваль. Нью-Йорк; Мюнхен, 1964. 272 с.

Із змісту : Павлушкова Наталя. Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді : Спогади (С. 20-73), Полонська-Василенко Н., С.О.Єфремов : Спогади (С. 90-100), **Горецький** Б. Загибель славного роду : Спогади (С. 106-116), **Горецький** Б. Володимир М. Чехівський (С. 117-124), Полонська-Василенко Н. Михайло Є. Слабченко (С. 125-130), **Калиник** О. Терор в Україні за Скрипника (С. 174-179), **Косаренко-Косареви**ч В. Сталінське правління в Україні (С. 214-220), СВУ й «культурний обмін» (С. 225-233), **Бобровський** Ю. Імперіялізм Росії і московський народ (С. 249-258).

⁹⁴ **Косаренко-Косареви**ч Василь (23 березня 1891, Лани, пов. Кам'янка-Струмилова, Галичина – 30 вересня 1964, Нью-Йорк), публіцист, політичний діяч. 1918 служив у Міністерстві закордонних справ УНР. Член укр. делегації на мирних переговорах 1918 у Бресті. Після війни, на еміграції доповнив студії з інженерних і політичних наук у Берліні. 1943 заарештований гестапо за критику гітлерівської східної політики. Два роки провів у концтаборі. 1952 емігрував до США. Дружина - Ірина Гнатюк, дочка фольклориста Володимира Гнатюка. Дочка Ляля-Христина Гедерсман. – Тв.: Автор праці «Московський сфінкс: Міг і сила в образі сходу Європи» (Нью Йорк, 1957). - Дж.: Василь Косаренко-Косареви,ч, публіцист і політик помер [...] // Листи до приятелів. 1964. Кн. 9/10. С. 61; Цінне поповнення архіву НТШ // Вісник НТШ. Львів, 2000. Осінь. Ч. 24. С. 9.

⁹⁵ **Курінний** Петро Петрович (4/16 травня 1894, Умань - 25 листопада 1972, Мюнхен), археолог, історик. Син адвоката, члена Одеської громади. Учень і товариш Д.Щербаківського. Закінчив іст.-філол. фак. Ун-ту Св.Володимира (осінь 1917). Директор Всеукраїнського музейного містечка. Дж.: Білокінь С. Музей України: (Збірка П.Потоцького): Дослідження, матеріали. К., 2006. С. 457.

⁹⁶ Снегирев Гелій. Мама моя, мама...: Лирико-публицистическое исследование // Континент. Кн. 11. 1977. С. 11-53; Кн. 12. 1977. С. 163-209; Кн. 13. 1977. С. 173-203; Кн. 14; Кн. 15. 1978. С. 90-122.

⁹⁷ Книжка Євгена Снегирьова про процес СВУ і СУМ – нове свідчення трагедії української інтелігенції // Свобода. 1977. 29 квітня. С. 2, 6. Відгук: Головна Управа СВУ. Дядьки з «Кобзарями» в торбах // Свобода. 1977. 14 травня. Див. також: Некрасов В. И не стыдно? // Новое русское слово. 1977. 28 августа; Туркало К. О статье В.Некрасова «И не стыдно?» // Новое русское слово. 1977. 8 сентября; Протест «Спилки Визволення України» // Новое русское слово. 1977. 21 октября.

⁹⁸ Платковський М. Антиукраїнські виступи «Континенту» // Свобода. 1977. 12 серпня. Ч. 158.

⁹⁹ Снегірьов Гелій (Євген). Набої для розстрілу та інші твори. Нью-Йорк, Торонто, 1983. 492, [4] с.

¹⁰⁰ Там само. С. 121-122.

¹⁰¹ Зберігається в приватному архіві.

¹⁰² Снегірьов Г. Набої для розстрілу. С. 236.

¹⁰³ Білокінь С. Розстрільний список Соловків // Літ. Україна. 1992. 9 липня. № 27 (4488). С. 8; 16 липня. № 28 (4489). С. 8; 23 липня. № 29 (4490). С. 8; 30 липня. № 30 (4491). С. 8.

¹⁰⁴ Снегірьов - КГБ і їхні підручні: 36. документів. Нью-Йорк: СВУ, 1977. [2], 244 с.

¹⁰⁵ **Андрієвська** Ольга Трохимівна (1876, Чернігівщина - 11 XII 1937, Саратов), філолог, гром. діячка. Дочка священика. 1900 - 01 оселилась у Чернігові. Брала участь у гуртках, поширювала нелегальну літ-ру. Член Черніг. "Просвіти". Приятелька родини Коцюбинських. Працювала у стат. бюро Черніг. губ. земської управи. 30 VIII 1903 у Полтаві виступила на ювілеї Котляревського як делегатка чернігівського драм. т-ва. Її виступ укр. мовою голова зборів полтавський міський голова перебив (Лотоцький Ол. Сторінки минулого. Ч. 2. Варшава, 1933. С. 280). Учасниця укр. наук. курсів у Львові 1904 (Там само. С. 148; є фото). 1906 поліція знайшла у неї кілька десятків прокламацій та брошур. Київ. судова палата засудила її до ув'язнення (1908 замінене на заслання до Сибіру). Під псевдонімом "Івась" надрукувала ліричну мініатюру "Нічка весняна, тиха..." (Розвага: Укр. декламатор. Т. 2. К., 1908. С. 397 - 398). Відомі два її листи до М. Коцюбинського (1908 - 09 з Праги й Рима; Листи до Михайла Коцюбинського. Т. 1. К., 2002. С. 34-35; листи Коцюбинського до неї загинули після її арешту). На поч. 1908 одержала дозвіл виїхати за кордон. Посередничала в перекладах творів Коцюбинського чеською мовою. Про неї останній писав Іп. Бочковському та В. Гнатюку. 1911 повернулась до Чернігова. 1915 мешкала в Києві у Покровському монастирі на Діонісіївському пров., 15. На поч. VI 1917 обрана секретарем ЦК (Президії Ради) Союзу укр. автономістів - федералістів (Дорошенко Дмитро. Історія України 1917-1923 рр. Т. I. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932. С. 51; Український національно-визвольний рух, III-XI 1917 року: Док. і мат. К., 2003. С. 354). Науковий співробітник, учений діловод (1919-21), бібліотекар (1922 - 27) Комісії для складання словника української

живої мови ВУАН. У помешканні, де вона жила (Нестеровська, 17, пом. 24), була вільна кімната, там нелегально оселився С. Єфремов (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 58624 ФП / кор. 1484. Арк. 3). Зберігала 12 аркушів цензурного примірника “Кобзаря” 1860 (Білокінь С. “Музей України ; Збірка П. Потоцького”: Дослідження, матеріали. К., 2006. С. 138). Передала збірку програмок “театру корифеїв” до Театрального музею (Звіт, 1926 - 1929 / ВУАН ; Театральний музей. К., 1930. С. 10, 15). Ув'язнена у справі СБУ. 4 ІІ 1930 одержала 7 років концтабору, 15 ІІ 1935 внаслідок перегляду справи заслана до Саратова. Там знову ув'язнена, ішла в одній справі з Й. Гермайзе та Нат. Коцюбинською. Рішенням судової трійки при Управлінні УНКВД по Саратовській області 8 ХІІ 1937 усіх їх розстріляли (ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. № 58624 ФП / кор. 1484 ; Шаповал Ю. Україна 20 - 50 - х років: сторінки ненаписаної історії. К.: Наукова думка. 1993. С. 141). Алла Барінова називає як її посправників дружину Ол. Шумського Євдокію Гончаренко, Наталю Коцюбинську, Гліба Дорошкевича та Петра Палька (**Барінова** А. Ольга Трохимівна Андрієвська: Сторінки життя // Зона. 2001. № 15. С. 122. Підп.: Чумак А.). Сестра Василя А. Чол.: Всеволод Михайлович Ганцов (**Снегірьов** Г. Набої для розстрілу (1983). С. 240). – **Дж.: Енци.** українознавства. Т. І. С. 44 ; **ЦДАГО** України. Ф. 263. Оп. 1. № 58624 ФП / кор. 1484 ; **Історія** Академії наук України, 1918-1923 : Документи і матеріали. К. : Наукова думка, 1993. С. 227, 259, 385, 386 ; ... 1924-1928 : Документи і матеріали. К. : НБУВ, 1998. С. 153, 526 ; **Єфремов** С. Щоденники, 1923-1929. К., 1997. С. 406 ; **Барінова** А. Ольга Трохимівна Андрієвська: Сторінки життя // Зона. 2001. № 15. С. 100–126. Підп.: Чумак А.; **Танюк** Л. Твори. Т. ІV (2004). С. 689 ; **Зайцева** З. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). К. : КНЕВУ, 2006. С. 303; **Турченко** Ф.Г. Микола Міхновський : життя і слово. К.: Генеза, 2006. С. 119 ; **Циганкова** Е. Сходознавчі установи в Україні: (радянський період). К.: Критика, 2007. С. 34, 62.

¹⁰⁶ ГДА СБУ. № 67098 ФП. Т. 99. Арк. 182.

¹⁰⁷ Бігановська Євгенія Іванівна. Секретар журналу "Книгар". Гр.Кочур опублікував (Жовтень. 1966. № 8. С. 103) жартівливий дарчий напис М.Зерова на примірнику своєї «Антології» (К., 1920). Інскрипт дагується 4 серпня 1920 р.

¹⁰⁸ ГДА СБУ. № 67098 ФП. Т. 99. Арк. 188.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Там само. Арк. 189.

¹¹¹ Литвицький Микола Ол. (1890-1940) – український урядовець, кооператор з Поділля. Товариш міністра внутрішніх справ УНР Директорії (1920). Абсолювент Української Господарської Академії, працював на землях Карпатської України (Українська висока політехнічна школа на чужині. Т. II: Український Технічно-Господарський інститут (Подебради, Регенсбург, Мюнхен), 1932-1952. Нью-Йорк: Друкарня УПЦ в США [So. Bound Brook, N. J.], 1962. С. 109). Розстріляний угорцями. – Дж.: Наріжний Симон Петрович (1898-1983). Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. I. Прага, 1942. С. 345; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, 1918-1920: Документи і матеріали. Т. 2. К., 2006. С. 707.

¹¹² ГДА СБУ. № 67098 ФП. Т. 11. Арк. 105 зв. (рукопис), 113-114 (машинопис).

¹¹³ Бондаренко Галина Минівна. Член «Комітету Визволення України». Була присутня на присвяченій «СВУ» лекції в Будинку вечерних АН УРСР 15 травня 1989 року, яку провів українознавчий клуб «Спадщина».

¹¹⁴ Див.: Снегірьов Г. Набої для розстрілу. С. 240-241.

¹¹⁵ Матеріали кримінальної справи № 475 // Аулова Людмила, Даниленко Василь, Лавренюк Валентина. Голодомор 1932-1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник. Львів, 2010. С. 363-415.

¹¹⁶ Релігійний аспект процесу «СВУ» лишається поза рамками цієї розвідки.

¹¹⁷ Харченко Антон Іванович (5 серпня 1887, с. Шамраївка Велико-Половецького пов. Київ. губ. – не раніше квітня 1937), редактор кількох журналів («Кооперативна зоря» та ін.), що його видавав «Дніпро-союз». 1921 емігрував до Польщі, перебував у Парижі й Берліні. Як змінюхивець у червні 1923 повернувся до Києва. Працював у «Книгоспілці» та «Вукопспілці». Разом з Мик. Зеровим здійснив стилістичну редакцію другого тому «Творів» М.Гоголя «Миргород» (К.: Книгоспілка, 1930). За рекомендацією Вас. Іванушкина (раніше завідував «Книгоспілкою», де Харченко був редактором) працював у Всенародній бібліотеці України, звільнений з посади (1936). Потім працював у Держлітвидаві перекладачем. За рекомендацією члена партії Марії Мих. Хілінської (згодом зав. Рукописним відділом ВБУ) працював редактором звукової картини «Я люблю». Др. Нагала Іванівна (Кра-

сицька), двоюрідна сестра дружини розстріляного (1934) поета О.Влизька. Адреса: Кругло-Університетська, 3 а, пом. 4. Арешт. 1 листопада 1936. 17 квітня 1937 Судово-наглядова колегія Верховного суду СРСР (Москва) замінила розстріл на 10 років плюс п'ять з конфіскацією. - Дж.: ГДА СБУ. № 50543 ФП; Безсмертні: 3б. спогадів про М.Зерова, П.Филиповича і М.Драй-Хмару. Мюнхен, 1963. С. 291; Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія НБУ ім. В.І.Вернадського, 1918-1941. К., 1998. С. 257, 259, 260.

¹¹⁸ Близьку до Чикаленкової думку висловив К.Туркало: «Промова А.Ніковського на судовому допиті виглядала як прокурорська промова над визвольною боротьбою УНР 1917-20 років. Про СВУ, тобто про його чи її роботу він нічого не казав, - тільки, що привіз Чикаленкового листа до Єфремова і мав завдання від закордонного СВУ організувати СВУ тут. А решта промови – ганьбив і паскудив усіх і вся – з визвольної боротьби. Л.М.Старицька-Черняхівська не могла спокійно сидіти під час його промови. Вона весь час сіпала мене за рукав і пошепки казала: «Хто його тягне за язик?», «Для чого це?», «Що він каже?», «Чи він здурів?» тощо» (Туркало К. Спілка Визволення України // Українські вісті. 1976. 6-7 серпня).

¹¹⁹ Рукою К.Туркала приписано: «Помер 7 III 1965 р. о 2 год. вдень».